

ԱԶԳԱՅԻՆ ՐԱՏԵՆԱԴՐՈՒՆ

Ժ Մ Բ .

ՏԵՍԻԼ Ա. ՍԱՀԱԿԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԵՆ



ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1948

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍՏԵՆԱԳՈՒՅՆ
ՀԱՏՈՐ ՃՈՒ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND CLVII

DIE VISION DES HL. SAHAK I.

EINE LITERAR-HISTORISCHE
UNTERSUCHUNG

VON

P. NERSES AKINIAN

MECHITHARIST



WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1948

ՏԵՍԻԼ Ա. ՍԱՀԱԿԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՌԻԽՏԵՆ

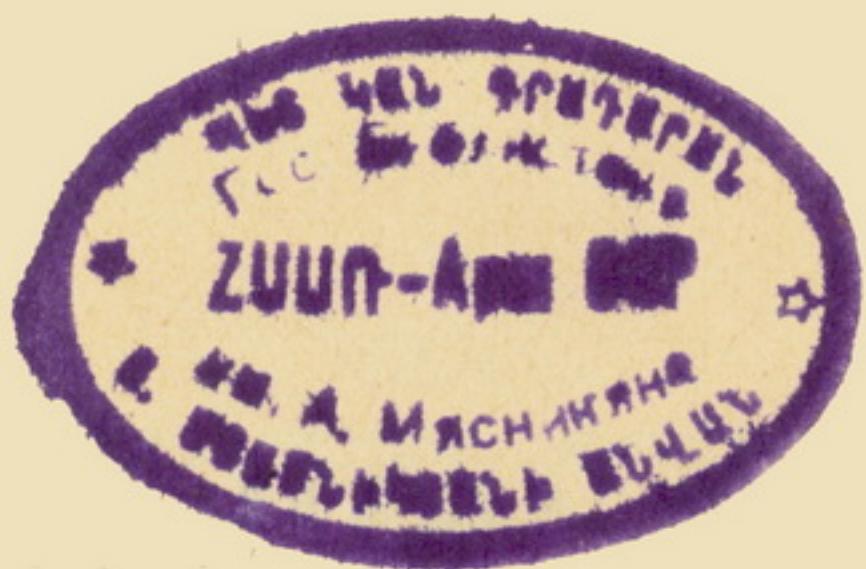


ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1948

54347-68



41368-68

Ա. Զ. Դ.

Փորձ մըն է առաջիկայ քննութիւնս ,
որոշելու Ս. Սահակի անուամբ մեզի հասած
Տեսիլֆի ժամանակը :

Թէ անվառերական գրութիւն մ'ունէինք
մեր առջեւ , ընդունուած էր արդէն . Վէնի
առարկայ էր միայն անոր գրութեան ժամա-
նակը : Մասիր քննութեան ենթարկելով այս
հարցը , յանկեցայ այն եզրակացութեան , թէ
երեք հանգրուաններով հասած է գրուածքու
այժմեան վիճակի , ոչ ուշ քան Ը. դարու
սկիզբը :

Քննութիւնս լոյս տեսած էր «Հանդէս
Ամսօրեայ»ի մէջ (ԾԱ , 1937 , էջ 48—87) :
Առանձին պրակով հրապարակ կ'ելլէ այն ,
պարագաներու բերմամբ , այժմ միայն : Կա-
րեւոր համարեցայ արտատպութեանս կցել
մանր Ուղղելիքներ եւ մէկ քանի Յաւելուած-
ներ , յատկապէս Նախնեաց վկայութիւններ ,
ի լրումն արդէն յիշուածներու :

Վիեննա , 21 Մայիս 1948 :

Հ. Ն. Ա.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Եջ

1.	Տեսլեան բովանդակութիւնը	1—3
2.	Զեռագիրներ	4—8
3.	Հրատարակութիւններ	9—10
4.	Նախնաց վկայութիւններ	10—24
	Դ. Փարզեցի (10—12), Թուղթը (12—13), Յովի. Մայրագոմեցի (89), Վկայա- բանութիւն Վահան Գողթնացւոյ (89—90), Մ. Խորենացի. Յովի. Դրասխանակերցցի (90), Մովսէսի եւ Դաւթի Հարցմունք (90), Թովմաս Արծրունի. Գրիգոր Մագիստրոս, Ստ. Ասողնիկ (14—16), Ներսէս Շնորհալի. Ն. Լամբրոնացի. Մ. Ռուհայեցի (16—19), Կոստանդին Ռիք- նածին (19—20), Վարդան Արեւելցի (21 եւ 91), Կիր. Գանձակեցի (91), Դամիկէ Աղքամարցի, Յովի. Միայնակեաց 1442ին, Թովմաս Մեծովեցի (20—24) :	
5.	Կարծիքներ	24—39
	Մ. Էմին, Գր. Խալաթեան, Հ. Յ. Գա- րեգինան (24—30). Հ. Կ. Տէր Սահակեան (30—32). Հ. Գ. Սարգիսեան (32—35). Ն. Աղոնց (35—38 եւ 92—93). Հ. Ա. Հա- ցունի (38) :	
6.	Քննութիւն	40—88
	Խմբագրութիւններ (40—42). Տեսլեան բնագիրը (42—45, 62—64, 72—74) :	
7.	Ա. Խմբագրութիւն (45—46). Բ. Խմբա- գրութիւն (46—65). Գունդ (50—51). Սրբասացութիւն (51—52). Ծովագոյն սառ- նանման 453—54). Ռուկեգիր սպիտակ մա-	

գաղաքի վրայ (93). Ա. Յուսիկ եւ
Դանիել Ասորի (56—61). Ամբ Յօ (61—
65) :

8. ♀. Խմբագրութիւն 65—88
Յուսկան եւ Դանիելի Տեսիլք (65—67).
Բնագիր (67—68). Պատմական մերձեցում
(68—70). Պիդծն Անապատի (70—71, 77—
78). Բնագիր (72—74). Վարդանանք եւ
Վահանանք (74—76). Եօթներորդք (77—
80). ♀. Փարպեցի եւ Տեսիլքը (80—83).
Կանոնք Նիկիոյ եւ Գանգրայի (83—85).
Խորով (86—88). Խորովայ Պատմութիւն
Ա. Սահակայ (88) :
9. Ռւդղելիք եւ Յաւելլիք 89—93

ՔՆՆԱՒԹԻԹԻԿԱՆ ՏԵՍԼԵԱՆ Ա. ԱՅՀԱԿԱՅՑ

1. Հասուած է մեղի Տեսիլք մը , որ վերապրուած է Մեծին Սահակայ , Հայոց հոյրապետի : Տեսիլքիս բնագիրը ծանօթ է հրապարակի վրայ : Անոր յառաջադայութեան , հեղինակի և զրութեան ժամանակի մասին կատարուած են քննութիւններ . բայց յարուցուած հարցերը չեն զտած լրիւ իրենց լուծումը :

Հարցերը միւսանդամ քննութեան ենթարկելէ յառաջ , որովէս զի իրաց մինչեւ այսօր առած բնթացքը ոլոյծառ ներկայացուցած լլլամ , կարեւոր կը համարիմ դիւրընկալ շրջաղձի մէջ ոլատկերացնել Տեսիլքիս շուրջը ի սկզբանէ անտի զոյացած դրականութիւնը . եւ նախ իսկ Բնագրին աւանդութիւնը , նախնեաց վկայութիւններն եւ նոր եւ նորազոյն շրջաններուն անոր շուրջը յայտնուած տեսութիւնները :

Շատ քիչերը , դժբախտաբար , լրջօրէն եւ առարկայական զննութեամբ մերձեցած են Տեսիլքիս քննութեան : Յաճախ անհիմն ենթաղլութիւններ հիմ ծառայած են քննագատական կառուցուածքներու . յայտնուած են

Երբեմն հաեւ յանդուղն հաւակնութեամբ տեսութիւններ, եւ զարմանալիօրէն այնպիսիներէ, որոնք առ հասարակ իրեւ աւանդամուլ քաջանուն եղած են :

2. Սրբոյն Սահակայ Տեսիլ քին քնազիրը աւանդուած է մեղի Ղաղար Փարողեցւոյ Պատմութեան սկիզբը դրուած Ա. Դրուագին մէջ, որ կը բաղկանոյ Երեք մասէ .

ա. Յառաջարանական մուտք .

բ. Տեսիլն Եւ Մեկնութիւնը .

գ. Վերջարան :

Մուտքին մէջ կը պատմուի, թէ վռամ Ե. ի օրով, Սահակ կաթողիկոս զահընկէց եղած է եւ աթոռը յանձնուած Սուրմակ, ապա Բրքիչոյ եւ հուոկ յետոյ Շահակ ասորի (Մահաղելերացի, Աղբիանոսեան անէ) անհանձար կաթողիկոսներու : Վերջնոյս մահէն ետքը հայ նախարարները խորհուրդի կը նստին եւ կ'որոշեն դիմել Սահակ զահընկէց կաթողիկոսին եւ խնդրել, որ՝ մոռացութեան տալով իրեն դէմ եղած անիրաւութիւնը յանձն առնէ միւսանգամ ձեռք առնել Աթոռին վարչութիւնը : Սահակ կը մերժէ նախարարներու առաջարկը . այս առթիւ կը պատմէ անոնց Տեսիլք մը, զոր նա տեսած էր «յառաջ քանզանաղընելն յեղիսկոսութիւն», ուստի մինչդեռ երէց էր :

Աւագ հինգշարթի օր, Երեկոյեան դէմ կը զանուէի, կ'ըսէ, Սահակ Վաղարշապատի կաթողիկէ Եկեղեցւոյ մէջ, բազմած «մերձ

առ սեղանի Աստուծոյ»։ Եւ ահա կը յայտնուի ինձ «յանուրջո»՝ «զիտելութիւն» ապագայ ժամանակի։ Եւ կը պատմէ Տեսիւքը։

Տեսիւքս բնդունած է Սահակ իրեւու պատասխան իւր ամենօրեայ խնդրուածքին, որով կը հայցէր Աստուծմէ «շնորհել ինձ արու որդի», որպէս և *<շնորհեալ էր>* նախնեացն իմոց՝ որ յասաց քան զիս էին ամուսնացեալք յաղաղո որդէծնութեան»։

Տեսիւքը, զոր տեսած էր Սահակ, մութէր ըստ իմաստին։ Եւ ահա կ'երեւոյ իրեն Աստուծոյ հրեշտակը և կը բացառէ մի առմի Տեսլեան խորհրդաւոր միտքը, զոր կարելի է ամփոփել սկսովէս։ Սահակ թէսլէտ արու զաւակ սլիտի չունենայ, բայց սլիտի յառնեն իր ցեղէն (աղջկան զծէն) չառաւիղներ, որոնք իրենց արեամբը սլիտի յաճախեն Աստուծոյ վասոքը։ Կաթողիկոսութիւնը թէւ սլիտի դաղրի յանձին Սահակայ Ս. Գրիգորի ցեղէն, բայց սլիտի ելլեն «ի վիճակէ ցեղին Գրիգորի» քահանայալեաներ, որոնք սլիտի նորողեն Գրիգորի ցեղին քահանայալետութիւնը։ Կ'ակնարկուի նաեւ Արշակունեաց ասն դաղարումը (յանձին վոամշապուհի) և նոյն հարստութեան նորողութիւնը (յանձին Արտաշիսի)։

Կը հրամայուի Սահակայ Տեսիւքն եւ անոր Մեկնութիւնը «ի մաղաղաթի զրոշմեալ թողուլ հաւասացեալ ժողովրդոց» (31, 37)։

Ա. ԲՆԱԳՐԻ ԱԽԱԴՈՒԹՅԻՆԸ

Յ. Այս Տեսիլը ամբողջութեամբ յառաջ բերուած է Ղ. Փարոլեցւոյ Պատմութեան Ա. Դրուադին մէջ այսովիսի խորագրի տակ։

Ա. Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարքեւի, զոր ետես ի Վաղարշապատ ժաղաքի, յորժամ նատեր ի սուրբ Եկեղեցւոցն ի վերայ քեմբին մերձ ի սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կաքուղիկէին։

Ակ. Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն Երկնից . . . :

Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ ի հիշտակէ Աստուծոյ. զոր¹ եցոյց յայտնի ըստ իւրաքանչիւր զլիոց եւ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի։ Տեսիլ² սրբոյն Սահակայ։

Վ.ջ. «որ Եւ զրով իսկ հրամայեաց ինձ զատանդո զայս թողուլ տշխարհի» (Ղ. Փարոլ. Տփղիս, 1904, էջ 28—37)։

Նոյնը Ղ. Փարոլեցւոյ միջնորդութեամբ անցած է Ճառընտիրներու, որոնք յառաջ կը բերեն զայն ի վարս Սահակայ, հանդերձ յառաջարանական եւ վերջարանական մասերով. այսովէն։

Բ. Յաղագս ի հարկէ պատմել զՏեսիլն սրբոյն Սահակայ. «Արդ ունկնդիր լեռուք ինձ մտադիւրութեամբ ամենայն բազմու-

¹ Պէտք է իմանալ՝ «որ (հրեշտակն) Եցոյց»։

² Պէտք է կարդալ՝ «աշխարհի, զՏեսիլ . . .»։

*թիւնք . . . վ. ի զեօղն որ անուանեալ կոչէր
Բլուր» (= Ղ. Փարոլ. , Էջ 36 , 13—37 , 16) :*

*Զեռ . Պարիս , Bibliothèque Nationale ,
cod. arm. 178 , 363m—67p (ԺԲ. դար) : Վե-
նետիկ , Միլիթ . Մատ . 201 , 367m—372m
(ԺԲ. դար , Յուց . Բ . 53) : 207 , 234p—241m
(1341 . Յուց . Բ . 172) : Այս խմբէն է Հ . Ղ .
Ալիշանի համեմատած օրինակը (Բազմավէպ ,
1932 , Էջ 16) եւ Սովերք Բ . Հրատարակո-
թեան բնագիրը (վերջաւորութիւնն Ղ . Փարոլ .
37 , 7) :*

*գ . Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սահա-
կայ հայրապետին : Ժողովեալ միարան նո-
խարարք Հայոց առ Երանելին սուրբն Ստհակ
եւ բուռն հարկանէին զատից նորա . . . : վ. Եւ
այնուհետեւ ոչ «ք իշխէր ինչ յաղակ» այս-
պիսի բանից խօսել ընդ նմա (= Փարոլ . 26 ,
36—37 , 7) :*

*Հոռմ , Biblioteca Vaticana , 30 , 40m—
48m (1631 : Tiss. , 36—37) : Էջմ . Կար . 914 . 1p
(Յուց . 79) : Տիւրինդէն , Universitätsbiblio-
thek , 38 , 224p—233m (1463) : Էջմ . Կար .
894 , ձլ , ձթ (1651 : Յուց . 72) :*

*դ . 1 . Յառաջաբան Տեսլեան սրբոյն Սա-
հակայ պարթեւի Հայոց կաթողիկոսի , զոր
եցոյց նմա Բարձրեալն անքաւ մարդասիրու-
թեամբ իւրով :*

*Սկ . Եւ յետ մահուանն Յաղկերտի որդ-
ոյ Շապհոյ թաղաւորին Պարսից՝ թաղաւո-
րեաց Վոամ որդի նորա ի վերոյ տշխարհին
Արեաց . . . (Փարոլ . 19 , 12—22) :*

2. Ե յիշատսկի Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի ի ֆերքողական զրոց, յաղագս վարուց եւ կենաց նորա. եւ վասն Տեսլեանն զոր ակամայ պատմեաց նախարարացն Հայոց :

Ակ. Յայնժամ Ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն Հայոց՝ չողան առ մէծն Սահակ . . . (Փարոլ. 28, ու. 36 շշ.) :

3—4. Տեսիլ Մարզարէութեան . . . Մեկնութիւն Ս. Սահակայ Տեսլեանն . . . (Փարոլ. 29—37) :

5. Մահ Ս. Սահակայ հայրապետի : Վասն զի բաղումք յեղիսկողոսոսց . . . (Փարոլ. 37, 11 շշ.) :

Էջմ. Կոր. 920 (1456), ձժթ—ձիր (Յուց. 110) : 916 ա (1687: Յուց. 85) : 925 (1442. դ. 2—5: Յուց. 135) : 918 (1402: դ. 2—5. Յուց. 96) :

Այս խմբէն կ'երեւոյ Հ. Կ. Եսայեանի համամատած օրինակը (որ հիմ ծառայած Հ. Գ. Մարգիսեանի հրատարակութեան. Բաղմագէոլ, 1932, էջ 16 և 21 ձ.) :

Ե. Տեսիլ մարզարէութեան սրբոյն Սահակայ պարքեւի եւ հայրապետի, զոր ետես յԱրարատ զաւտի ի վաղարշապատ քաղաքի, զոր Նոր բաղաք կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոցի ի վերայ քեմին մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կարողիկէին : Արդ գրեսցուք զՏեսիլն որ են քանի Հայր եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ սուրբ Հոգւոյն՝ կարմրադեղով :

Սկ. Ահա յանկարծակի բացաւ հաստառութիւն Երկնից . . . :

Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ պարթեւի, որպէս յայտնեաց զմեկնութիւնն նմա հրեշտակն Աստուծոյ. Եւ յայտնի եցոյց ըստ իւրաքանչիւր զլխոյ Եւ ըստ միոյ միոյ տանց վասն կենաց մարդկան Եւ վասն կատարածի աշխարհիս: Արդ դիցուք, որպէս ասացի, զմարգարեութիւնն Տեսլեանն, որ են քանիք Հաւը Եւ Քրիստոսի Աստուծոյ Եւ Հոգոյն սրբոյ կարմրադեղով Եւ մեկնութիւնն սեւադեղով: — Եւ բանալ հաստատութեանն Երկնից . . . :

Վզ. Եւ այնուհետեւ ոչ ոք իշխէր ինչ յաղագս այսպիսի բանից խաւսել ընդ որորոյն (**Փարս.** 27—37, 8):

3. Հանգիստ սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց: «Եւ յայնմհետէ ամփոփեալ զինքն առաքինոյն սրբոյն Սահակայ . . . :

Վզ. Եւ ուրախալից սրտիւ դառնային ի բնակութիւն յիւրաքանչիւր (**Փարս.** 37, 9—38, 13):

Քէշիշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանուց, Թ. 117, 199ա—210 (**ԺԵ. Պար**):

Տեսիլքս այս բոլոր ձեռագիրներու մէջ յառաջ բերուած է Ղ. Փարպեցւոյ Պատմագիրքէն:

զ. Միակ օրինակը, որ Ղաղարէն անկախ կ'երեւայ, է էջմ. Կար. 919, Ե. (ԺԲ. դարէ, Յուց. 99—100) ուր այսպէս ներկայացուած

է ցուցակագրողէն. «Տեսիլ սրբոյն Աստակայ և Մեկնութիւն նորա ի հրեշտակէ»։ Տեսիլքս հոս տնատուած է այլ և այլ հատուածներու, որոնք թուարկուած են։ Այս թուարկումներու համաձայն տնատուած է ապահուել Մեկնութիւնը։ Դժբախտաբար իմ քաղաքածքներս այս ձեռագրէն չհասան ինձ ի վիճնաա. Եւ կարող չեմ ներկայացնել զայն բնագրին խօսքերով։ Այս օրինակս ալ ուներ հետեւեալ վերջաւորութիւնը, զոր ունի Հ. Կարապետ Վ. Եսայեանի օրինակը. այսպէս։

«Կատարեցաւ Տեսիլ սրբոյն իսահակայ՝ զլուխ ի՞ն. Եւ Մեկնութիւն՝ ի՞ն։ Բայց այլ խօսքն մեկնութիւն ոչ ունին, որ են բանք հրեշտակի Աստուծոյ Եւ պատասխանիք սրբոյն իսահակայ։ Եւ են յայտնիք Եւ տոանց մեկնութեան, քանզի ոլարդաբանք են. Եւ որ ոլարդաբանքն են՝ մեկնութիւն մի խնդրեր։ Արդ եթէ կամիս զՏեսիլդ Եւ զՄեկնութիւնդ ընդ միմեանս հաւասարել՝ ամենայն բանի զՄեկնութիւն զտանել համարագրովկ՝ ոկիզրն ի Տեսլենէդ արտ. Եւ այրիւն ի Մեկնութեան զայրն զտանես եւ զնոյն նշան. Եւ զտանես ամենայն բանի սուրնթեր զՄեկնութիւն»։

Հ. Գ. Սարգիսեան, որ Եսայեանի օրինակը հիմ ընտրած է իւր նոր հրտարակութեան, Տեսլեան Եւ Մեկնութեան զլուխներու համարագիրները չեն նշանակած։

Հարկաւոր է էջմիածնի այս Զեռագիրը մանր բաղդատել Ղ. Փարսլեցւոյ օրինակին հետ, իմանալու համար, թէ ի՞նչ է երկու

օրինակներուն յարաբերութիւնը։ Յամենացն զէպս հաստածներու կամ գլուխներու տնառումը սկզբնաղբին հարազատ է, ինչպէս կարելի է Եզրակացնել «բատ միոյ միոյ տանց» մեկնութենէն. ասութիւն մը, որ ի՞ն տուներն կամ գլուխները կը յարաբերէ։ Եախնաբար Տեսլեան ի՞ն գլուխները կարմրադեղ և ի՞ն բացտրութիւնները սեւադեղ (ա՛յսպէս եւ ոչ սեւակ, ինչպէս ունի Եսայեանի օրինակը) զրուած էին։ Գրչութեան սյս զոյները բնուդրի տեսակէտով որ եւ է իմաստ չունին։

4. Տեսիլքո սյս կերպարանքի մէջ լոյտեսած է նաեւ զատած Դ. Փարոպեցւոյ Ա. Գրուաղին։

Ա. Գիրք եւ ձառ Հոգեշտհ. Կ. Պոլիս 1722, էջ 467—484։

Բ. Սովիերք Հոյկականք. Բ. (Վենետիկ 1853), էջ 43—67։

Գ. Հ. Գ. Սարգսեան, Տեսիլ Ա. Մահակայ Պարթեւի. ԲԶՄ. 1931, էջ 529—536։ 1932, էջ 16—21։

5. Քննութիւնք։ Կը յիշեմ Հոս հետեւեալ տեղիքները միայն։

Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հոյոց, Բ. (Վենետիկ 1785), էջ 696—697, 701։

Մ. Գարագաշեան, Քննական Պատմ. Հոյոց, Դ. (Թիֆլիս 1895), էջ 9—19։

Գր. Խալտիւնց, Ղ. Փարոպեցի և զործք նորին. Մոսկով 1883, 120—130։

Մ. Էմին, Օ վիճեն և Սաակա ի թարգ. Վարդանց. Մոսկով 1861, 82—84։ Եոյնը՝

Переводы и статьи Н. О. Эмина. *Մոսկովիա* 1897, 300—302:

Հ. Յ. Գայթըրձեան, *Արք. Պատարագացաւոյցը*, Վիլնիս 1897, էջ 306—307, ձ. 5, և էջ 727—729:

Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, *Փոստ և Սահմանական Տեսիլը*. ԲԶՄ. 1905, էջ 28—32, 134—140:

P. G. Der-Sahaghian, Un document arménien de la généalogie de Basile, I, *լ. թէրթին* Byzantinische Zeitschrift, 20 (1911), 165—176:

Հ. Գրիգոր Մարգուեան, *Տեսիլ Ա. Մահական Պարթևի*. ԲԶՄ. 1931, էջ 529—536. 1932, էջ 12—21:

Ն. Աղոնց, Վասիլ Հայկազն (մեծադորձ կոյսր 867—886): *Հայրենիք ամսագիր*, 1931, թ. 11, էջ 120—126:

Բ. ՆԱԽՆԵԱՑ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

6. Ղազար Փարողեցւոյ Ա. Դրուազը, ինչու ակնարկած եմ այլուր³ հարեւանցի և ոլիտի ապացուցանեմ մօտաւոր ապագային, անհարազատ է Ղ. Փարողեցւոյ անուան եւ կեղծիք մըն է՝ Բ. զարու Ա. կէսին հրապարակի վրայ զրուած: Բայ այսմ այն ոլարազան որ Տեսիլքս տեղ զտած է Ղ. Փարողեցւոյ այս Դրուազի մէջ, հարկ է նկատի առնել իրրեւ բմբոնում Բ. զարու առաջին կէսին:

7. Մահակի Տեսիլան մասին ակնարկու-

³ Հանդ. Ամս. 1935, էջ 459:

թիւն մ'ունինք Շահապիվանի Ժողովոյն սահմանած կանոններու Նախարանին մէջ, ուր կ'ըսուի⁴. «Յետ փոխելոյ յԵրկրէս վարդապետացն Հայոց . . . Սահակայ եւ Մեսրոպալայ . . . լինէր եղծումն եւ քակտումն եւ քայքայումն կարդաց եւ օրինաց սրբոյ Եկեղեցւոյ, որպէս եւ տեսանիէր ի Տեսլեանի յառաջագոյն սուրբ բահանայապետն տէր Սահակ կամ եւս յառաջ սուրբն Գրիգորիոս» :

Սահակի Տեսլեան մէջ Եկեղեցական կարդերու «Եղծման եւ քայքայման եւ քակտման» մասին ուղղակի խօսք չէ եղած. ակնարկուած է սակայն «Ճփումն ալէկոծութեան աշխարհիս Հայոց» : Զկայ որ եւ է պատճառ Ենթագրելու թէ 438—450 շրջանին, երբ Հայրապետական աթոռին վարչութիւնը Յովսէփ Երիցու ձեռքն էր, Եկեղեցական կարդերն որ եւ է խանգարման Ենթարկուած ըլլան : Նաեւ Տեսիլքը կ'Ենթագրէ Եկեղեցւոյ ղբութիւնը պայծառ վիճակի մէջ : Նախարանիս Հեղինակը նկատի ունի Հաւանօրէն 450—484 (թերեւս նաեւ 570—590) շրջանը : Ժողովքը զումարուած է 444 կամ 448 տարւոյն : Հ. Գաթրութեան այս տեղիքն ակնարկելով կը դրէ : «Կը ճանչնայ զայն (Տեսիլքը) նաեւ Յունական Կանոնաց թարգմանիչը Երուրդին վերջը կամ ի սկզբան Զ.ին» (Սրբազն Պատարագամատոյցք, էջ 306) : Ինձ կը թուի, սակայն, թէ

⁴ Հայապատում, Բ. ։, § 127 (էջ 351 մեծաղիր հրտ.) :

Նախարանու աւելի անաղան ժամանակի կը վերաբերի, առ կանուխ Բ. զարու սկզբին:

8. Դ. Փարուեցի իւր առ Վահան զրած թղթին մէջ կը զրէ (203). «Խոկ զյառաջադոյն զրելոց» (կարդալ՝ ընդունոցն) սուրբ արանցն, զորս ի Պատմութեան (կարդալ՝ զորս և Պատմութիւնն) նահատակին Գրիգորի (այսինքն՝ Պատմութիւնն Փաւատեայ Բիւզանդեայ) զրոշմեալ յիշատակէ, զի՞նչ եւս ասացից. զարդար և զարժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսէն՝ զորքոյն Ներսիսէ եւ զկրօնաւոր⁵ առաքինուոյն եւ զմեծ լուսաւորչէն Հայոց գտէր Սահակայ և զայլոց բազմաց, որոց ոչ բացեալ ի բարերան (կարդալ՝ ի բարի բան) զրերանու իւրեանց ի վերոյ աշխարհիս այսորիկ՝ վախճանեցան»:

«Պատմութիւն նահատակին Գրիգորի»
 Դ. Փարուեցոյ ըմբոնմամբ (Ազաթանգեղեայ եւ) Փ. Բիւզանդեայ Պատմութիւնն է: Արդեմբք ալ իսուք եղած է հոն Ս. Ներսիսի «Եւ այլոց բազմաց», այսինքն Դանիէլի եւ Յուսիկան մասին, որոնք իրենց վախճանումէն յառաջ շատ անհողաստ արտայայտուած էին Հայոց աշխարհի տողագոյի մասին: Բնականաբար ի Պատմութեան նահատակին Գրիգորի չէր կրնար իսուք եղած ըլլալ Ս. Սահակի մասին. Եւ արդէն «զկրօնաւոր առաքինոյն եւ զմեծ լուսաւորչէն» արտայայտութիւնը Սահակի հասցէին՝ անաղանաղոյն ժա-

⁵ Կարդալ՝ «Եւ զորդւոյ նորա զառաքինոյն»:

մանակի կը ողարականի . առանց տարակուսի Ա. Դրուազի Հեղինակէն մուծուած Ղաղարի թղթին մէջ : Բնդգծուած տողերուս ներմուծողը սակայն աչքի առաջ ունէր Տեսիլքը , Երբ կը զրէր տողերս : Այս ներմուծումը ովէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Բ . դարու առաջին կէսին : Ղ . Փարոլեցի ինքնին անձանօթ էր Սահակի Տեսլեան , ինչովէս կարելի է Հետեւցնել հետեւեալ տեղիքէն , ուր Գրիգորի Տեսլեան խօսքերը մերձեցնելով 451ի զէոլքերուն կը զրէ . «Յորոց ձեսն սկիզբն առեալ զայր տակաւ յերեւումն կանխաւ տեսութիւն մարդարէական սուրբ նահատակին Գրիգորի Տեսլեանն , որ Երևեցաւ նմա յեսուծոյ . . . » (Էջ 42) : Եթէ ծանօթ ըլլար իրեն Սահակի Տեսիլքը , առանց տարակուսի ովիտի շանտեսէր յաստիք բերել նոյն Տեսիլքին համապատասխան տեղիքն ալ :

9. Ունինք յունարէն գրուածք մը , «Կոթողիկոսունք Հոյոց» խորազրուած⁶ , ուր խօսուելով Ա . Սահակի մասին կ'ըսուի . «Յոյնժամ պատմեաց նոցա (նախարարացն Հոյոց) զՏեսիլն զոր ետես վասն կործանման նոցա , որ եղեւն եւ լինիցի» : Այս գրուածքը յօրինուած է առանց տարակուսի Բ . դարու առաջին կէսին . Հեղինակը ծանօթ Եղած է Տեսլեանս այնպէս , ինչովէս աւանդուած է Ղ . Փարոլեցոյ Ա . Դրուազին մէջ :

⁶ Migne, Patrologia graeca, t. 132, p. 1237—1258.

10. Մովսէս Խորենացի իւր «Հայոց Պատմութեան» մէջ, Գ. 66, կը գրէ.

«Ճամուէլ կեցեալ ամս Ե. մեռանի ի մերում աշխարհիս :

«Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ չողան առ մեծն Սահակ եւ զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքային հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ աղղաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն : Այլ նա ոչ առնոյր յանձն . Եւ ի բազում քախանակելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զՏեսիլն, որ յառաջ քանի զբազում ժամանակս երեւութացաւ նմա ի քուն՝ ապագայիցն յայտնութիւնն : Զոր լուեալ նախարարացն եւ զիտացեալ, թէ յաստուածային հրամանէ զաղարեաց յաղզէ նորա քահանայալետութիւնն՝ յարտասուս հարեալ աւաղելով զինքեանս, ըստ Աւետարանին բանի, թէ Հարկ է դաւ դայթակղութեանն, բայց վա՛յ այնոցիկ (!), ընդ ոյր ձեռն զայցէ դայթակղութիւնն . թոյլ ետուն նմա» (?) :

Մ. Խորենացի աչքի առաջ ունեցած է Տեսիլքս իւր Յառաջաբանովն եւ Վերջաբանովն, ուրիշ խօսքով Ղ. Փարսկեցւոյ Ա. Դրուազը այժմեան կերպարանքի մէջ : Բնդզծուած բառերը քաղուած են կեղծ Ղաղարի Ա. Դրուազէն : Բայց Խորենացւոյ յաւելուածն է «մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ աղղաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն» . այսինքն

Հայրապետական աթոռին ժառանգ կարգել
Մամիկոնեանները :

11. Յովհաննէս Դրասխանակերտցի իւր
Պատմութեան մէջ թէպէտ աչքի առաջ ունի
Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դրուագը, դիտէ թէ «մեծն
Սահակ յետոյ աղաչեցեալ ի նախարարացն՝
ոչ առնոյր յանձն կրկին առաջնորդ լինել նո-
ցա, սակայն ոչինչ կասէր միշտ զհողեւոր
կաթն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ»
(էջ 57, տպ. Աղանեանց), ուստի Տեսլեան
Յառաջաբանին եւ Վերջաբանին ծանօթէ Ղա-
ղարէն, սակայն խուսափած է ակնարկու-
թիւն մ'իսկ ընել Տեսիլքի մասին։ Յովհ.
Պատմաբան սիրող չէ Տեսիլներու. անիկա-
լութիւն պահած է նաեւ Ս. Գրիգորի Տես-
լեան եւ Դանիէլի, Յուսկան եւ Ներսիսի գու-
շակութիւններու մասին։

12. Տեսլեան ծանօթ է նաեւ Թովմաս
Արծրունի (74). ուշագրաւ են իր տողերը.
«Իբրեւ վախճան առնոյր կարգ[եալ] եպիսկո-
պոսացն որ ի Պարսից, որք առանց եպիսկո-
պոսին կեսարու ձեռնադրեցան յԵրան[եալ]
եպիսկոպոսէ, միաբան ապա նախարարքն
Հայոց եկին առ սուրբն Սահակ, անկեալ առ
ոտսնորամեծաւ հառաչանօք՝ մի յիշել զանցս
զանցիցն անցելոց, զոր արարինն առ սուրբն,
այլ դարձեալ կալցի զաթոռ Հայրապետու-
թեանն. եւ խոստանային դնալ ըստ Հրամանի
նորա։ Զոր ոչ առ յանձն լսել նոցա. <եւ
պատմէր նոցա> զհանդամանս Տեսլեանն,

զոր եցոյց նմա Հողին սուրբ՝ որ ինչ առ
յապա ժամանակս գործելոց էր. զբանալ
եղիսկոսլոսապետութեանն եւ թագաւորու-
թեանն ի տանէն Արշակունեաց, եւ զկարգա-
պետել անարժանիցն եւ զընտրութիւնն սրբոց,
եւ դարձեալ զնորոգումն հայրապետութեան
եւ թագաւորութեան ի նոյն դարմէ Արշակու-
նեաց, եւ զդալուստ Նեռինն եւ զգալուստն
Քրիստոսի. եւ զհանդերձեալ դատաստանացն
եւ զհատուցումն իւրաքանչիւր ըստ դորձս
իւր. զոր ետես ի մեծի հինգշաբաթոջն»:

13. Գրիգոր Մագիստրոս իւր առ Վար-
դապետն Սարդիս թղթին մէջ (էջ 55) կ'ակ-
նարկէ միայն. «կամ ըստ մերոյն Տեսլեանն
իսահակայ սրբոյ եւ քահանայապետի»:

14. Ստեփանոս Ասողիկ. «Մեծ քահա-
նայապետն Սահակ . . . սա է, որ նախ քան
զքահանայապետութիւնն ետես ի գիշերի Տես-
լեան զբանալ թագաւորութեանն Արշակու-
նեաց եւ զդադարել քահանայապետութեանն
յաղգէն սրբոյն Գրիգորի եւ այլոց ոմանց
զկարգն վիճակել. իսկ ի վախճան ժամանակի
անդրէն, ասաց, դարձեալ զյանել թագա-
ւորութեանն եւ զնորոգել քահանայապետու-
թեանն ի նոցունց աղղաց սահմանեալ ժամա-
նակաւ» (էջ 75—76, հրտ. Մալխասեան):

15. Ներսէս Կլայեցի ի Վիպասանութեան⁷
կ'երգէ.

⁷ Տեսան Ներսէսի Շնորհալւոյ Բանք չափաւ: Վե-
նետիկ 1830, էջ 535—536:

«Եւ ըղՄահակ սուրբըն մերժեալ
որ այսմ իրի ոչ հազորդեալ.
Որում փոխան Սուրմակ նըստեալ,
Եւ Բարդիշու զնա յաջորդեալ:
Այլ նախարարքըն զըղջացեալ,
առ հովուապետըն քաղցր եկեալ.
Աղերսական բանիւ մաղթեալ,
լինել տեսուչ նոցա դարձեալ:
Սակայն սրբոյն ոչ յանձն տոեալ,
այլ զհրաշալին Տեսիւ պատմեալ.
Որք տրբամութեամբ մեծաւ լրցեալ,
զկորուստ անձանց խրեանց լացեալ: . . .
Տեսիւ սրբբոյն աստ կատարեալ,
թագ Եւ հովիւ Հայոց բարձեալ.
Զոր նախորտամբն Եցոյց ծալեալ,
Եւ զունդն ոսկի կտաւով ծածկեալ»:

16. ՆԵՐՍԻ Լամբրոնացի իւր առ Յուսիկ
Անտիռքացի կրօնաւոր թղթին⁸ մէջ պատաս-
խանելով անոր առարկութեան, թէ «Ոչ է առ
Հայոց ազգիս եկեղեցին քահանայութեան
չնորհ, Եւ թէ այս սրբոյն Սահակայ Տես-
լեամբն յայտնեցաւ, թէ բարձաւ» կամ ուրիշ
խօսքով «զի որ ի մէնջ առ ձեզ համաձայնին,
ի սրբոյն Սահակայ Տեսլենէն խավանել տոեն
առ մեզ զայս չնորհ», կը զրէ. «Մնաց այսու-
հետեւ լուծանել զոր ի սրբոյն Սահակայ Տե-
սիւն կարծիք ի մերոցս առ ձեզ անկաւ՝ Եկե-

⁸ Թուղթ Ներսիսի արքեոլիսկոպոսի կիլիկեցոց
Տարսոսի պատասխանի Յուսիկանն արքելական ձղնա-
ւորի ի մէծն Անտիռք. Հրտ. Մ. Մոերեանց, Ճռաքաղ
1859, էջ 5—6, 37—42:



լոց : Եւ նախ զսյս տաեմք , թէ Տեսիլն այն ոչ
հաւասարի առ մեղ զու որբոյն Սահակայ , այլ
ի կարծիս մնայ վասն ոչ առնելոյ նմա ի
զիրո իւր յիշտատկ Մովսեսի Խորենացւոյ , որ
զնմանէ ըստ կարգի պատմեաց : Երկրորդ զի
ինքն Հրեշտակն որ ելոյծ Սահակայ դՏեսիլն ,
ոչ յայտնեաց թէ խափանեալ է , այլ միայն ի
նշանակ քահանացոթեանն՝ Եցոյց զնափորտն
եւ ի նշանակ թագաւորութեանն՝ զգունդն :
Եւ եղծումն նոցին ի տողո զրոցն ո՛չ ըստ
հաւասարի իմանամք տացեալ , այլ ըստ վա-
րուց : Եւ զայն Եցոյց թէ թագաւորութիւնն
յԱրշակունեացն եւ ի Պահլաւունեացն բարձրի ,
որովէս եւ բարձրւ . զի թէ ըստ բառնալոյ
շնորհին էր , որ ի վերջին ժամանակոն լինի ,
ի նոյն կարգն է եւ ի նոցանէ ձեռնազրի աղ-
նուական եւ ոսկեղիրն՝ ի ջնջելոցն . որով
ցուցանէ , թէ շնորհ պատուոյն անեղծ է :
Ի վարուցն պատկեր է ոսկին , եւ եղծեալն ի
վարուց վատթարութիւն» : . . . «Իսկ առաջ թէ
ճշգէք ի վերոյ մեր դՏեսիլ որբոյն Սահակայ ,
առնումք մեք ի վերոյ ձեր . . . զերանելի տո-
տուածարանին Յոհաննու սքանչելի Յայտնու-
թիւնն ի վերոյ թագաւորական քաղաքին
(Կ . Պոլսոյ) . . . : Արդ եթէ մեք ըստ Սահակայ
Տեսլեանն անզոսնիմք եւ վասն ջնջեալ զրոյն
տոանց քահանացոթեան մնամք , առաջ եւ
զուք ըստ Յոհաննու տոտուածարանին Յայտ-
նութեանն պարտաւորիք . . . : Ինձ թուի թէ
իմաստունքն որ ըստ Սահակայ Տեսլեանն
զգուշացեալ խորշեցան ի Հայոց՝ Կոստանդին

Ուռհայեցին եւ Գրամարտիկ կլայեցին եւ Ենոք Երէց Վահկացին, ոչ էին ընթերցեալ. զի այս կարի սոսկալի եւ քստմնելի նախատինք է քան զՄահակայ ջնջեալ դիրն . . . : Եւ Ենոք Երիցու նախատինքն կարի ընդարձակ է առ մեղ ի գրոց յիշատակարանս Հելենացւոց աղգին վասն Մոռոժանին զլէոն գրելոյ» :

Բայց, ինչպէս տեսանք, Մ. Խորենացի քաջ ծանօթ էր Տեսիլքիս: Նոյն ինքն Լամբրոնացի, որ հոս կասկածելի կը զտնէ Տեսիլքիս վաւերականութիւնը, այլուր⁹ կը զրէր. «Մահակ սուրբ Հայրն մերձ առ սեղանն տէրունական նստելով՝ ետես զհրաշազանն Տեսիլ, ըստ որում ասէ Պատմութիւնն» :

17. Մատթէոս Ուռհայեցի. «Աստանօր սկիզբն եղեւ կատարելոյ Տեսլեան սրբոյն Մահակայ Պարթեւի, զոր ասացն ջնջել ոսկեգիր կարգացն եւ գծագրել սեւաղեղ թանաքով. վասն զի ահա ի ժամանակիս յայսմիկ ի չորս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի» (էջ 229—230, տպ. էջմ.) :

18. Յիշենք նաեւ Կոստանդին Ծիրանածինը (913—959), որ հետեւեալն գրած է Տեսլեանս մասին (Theophanes continuatus, 241 ed. Bonnae) = Զամէչ., Բ., 696.

«Կատարեցաւ յայնժամ մարգարէական գուշակութիւն եւ պատղամ Երեքհարիւր եւ յիսուն ամաց, զոր աւանդեալ էր Մահակ՝

⁹ Ն. Լամբրոնացւոյ Խորհրդածութիւնք ի կարգս Եկեղեցւոյ: Վենետիկ 1847, էջ 26:

այրն Երեւլի , արժանացեալն չնորհաց կան-
խածանօթ զուշակութեան , որ եւ ինքն էր
յազգէ եւ ի տանէ Արշակունեաց» :

Առ այս կը զրէ Զամշեան . «Այս յար-
ժարումն Տեսլեան կարէ ըստ պատշաճի ըն-
ծայիլ Վասլի՝ ոչ իրր ի դրու ելեալ ի նմա-
սիրապէս , այլ՝ իրր պատկեր զուշակեցելոյն ,
հաշուելով զՅօ ամի ի դաղարելոյ իշխանու-
թեան որդւոց թոռին որբոյն Սահակայ , այս-
ինքն ՄԷծին Վահանայ Մամիկոնէի եւ եղրօր
նորա Վարդայ , յամէ Տեսոն 515 մինչեւ յամին
867 , յորում նստաւ կայոր այս Վասիլ Արշա-
կունի» (Բ . 697) :

Կոստանդին Ծիրանածին , որ թոռն էր
Վասլի , այսողէս մերձեցուցած է Տեսլեան
այն խօսքը , թէ «մերձ յերեւումն ողջոյն ա-
նապատի զարձեալ յասնէ թաղաւոր յազգէղ
Արշակունեաց» (34) , Վասիլ կայուեր , որ զահ
բարձրացած էր 867ին :

19. Աւանդութիւնը , զոր կոստ . Ծիրա-
նածին յիշեց , արձագանդ զտած է նաև Վար-
դան Արևելցւոյ Պատմութեան մէջ (85) .

«Դարձեալ ի նոյն կայուերէ Վասլէ եկին
ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ յՅիե (876) .
թուին , խնդրել ի յԱշոտոյ թաղ , բերեալ շատ
ոլարդեւո . քանզի Վահան ունի Եղիսկոսոս
Տարօնոյ տաէր նմա (Վասիլ կայուեր) թէ Ար-
շակունի իցէ . զի մայրն հայ էր . եւ կատարիւ
թուէր Տեսլեանն Սահակայ որբոյ՝ նստիւ
թաղաւոր Արշակունի . եւ կամէր ուսակիւ ի
Բագրատունոյն (Աշոտոյ) : Զոր կատարէ

Աշոտ, ընդ նմին առաքէ եւ տասն հազար ընծայ նորաշէն Եկեղեցւոյն» :

20. Տեսլեան ոցո մերձեցումը ժամանակակից պիտաց, զոր կը տեսնենք Մատթէ. Աւրհայեցւոյ եւ Կոստանդին Ծիրանածնի քով, կը յորդորէ զմեղ յառաջ բերել ուրիշ երկու տեղիք ալ ԺԴ. Եւ ԺԵ. զարերէ :

Դանիէլ Աղթամարցի ներբողելով Աղթամարոյ Դաւիթ Ա. կաթողիկոսի ընտրութիւնը, կը զրէ. «Հասոյց զնա Տէր յաթումերոյ սուրբ Լուսուորչին որոյն Գրիգորի եւ խառնեաց զնա ի կարգ սուրբ հարցն . . . Ներսիսի եւ Սահակոյ. զի յառաջ ցուցեալ Հոգւոյն որբոյ Տեսլեամբ որբոյն Սահակոյ զանցս աղետից Հայաստան աշխարհիս, անկանիլ ի տերութենէ եւ ծառայել աղզաց օսարաց եւ լինել հակառակ ճշմարտութեանն, որպէս զԱռարմակ եւ զՃմուէլ, որ հակառակ էին ընդդէմ աստուածատուր չնորհացն, եւ դարձեալ նորողիլ տեսութեան քարտէզին, որ ունէին ոսկեղիրն եւ կարմրազեղն զորբոց վերափոխումն, եւ սեւազեղն եւ կարգ եւ կէսն եւ ջնջազիրն զհակառակացն ճշմարտութեան. իսկ միւս ոյլ կարգին նորողիլ, որ ունէր օրինակ զմերոյ սուրբ Հայրապետին զասոռուծապատիւ տեառն Դաւիթոյ ընտրելոյն Տեառն եւ օծելոյն եւ նստելոյն յաթուու սուրբ Լուսուորչին մերոյ» (Թովմ. Արծր. Յաւելուած, էջ 312—314) :

Դաւիթ Թունիկեան կը ներկայացուի «աղզակից մեծ եւ քաջ նահասակիս Մամի-

կոնքին «Վարդանաց» (311)։ ուստի եւ էր ի ցեղէն Ս. Սահակոյ կողմնակի զծով։

21. Այսպէս նաև Յովհաննէս միոյնակաց, 1442ին կը գրէ Տօնականի մը յիշտոտակարանին մէջ, ակնկարկելով Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութիւնը էջմիածնի աթոռին վրայ։ «Արդ ի թուարերութեանս հոյկաղեան տուժարի ՊՊԱ. . . կատարեցաւ Տեսիլ Սահակայ հոյրապետին առն Աստուծոյ, որ տեսաւ սեղան չորեքկուսի ամբանման եւ խոչընուեղէն ի վերայ կանգնեալ. Եւ սկեզ արծաթի ի վերայ սեղանոյն եւ մազաղաթ թղաչափի ի վերայ. Եւթն տողն ոսկի. յառաջն գիր եւ մէջն եղծեալ եւ ջնջեալ. Եւ տող մի ոսկի եւ կէս կարմիր ի վերջն զրեալ։ Եւթն ոսկի տողն Լուսաւորիչն է մինչեւ ի Սահակ առն Աստուծոյ. Եւ մէջն որ եղծեալ էր եւ ջնջեալ, Եւ աթոռն ծովագոյն սառնանման, սեւ կտառի ծածկեալ՝ ի Սահակոյ մինչեւ ի մեզ կաթողիկոսք եւ եպիսկոպոսք, որ նստան, եղծեալք եւ ջնջեալք ի բարութենէն կենաց։ Զի արծաթով նստան եւ անիծիւք եւ նզովիւք զաշխարհու լցին։ Այս էր սեւ կտառն որ տարածեալ էր ի վերայ ազգիս։ Այժմ բարձաւ անէծքն սուրբ Լուսաւորչի աղաւթիւքն, որ էր թուխ կտառն Եղծեալ եւ ջնջեալ։ Նորողեցաւ աթոռ Լուսաւորչին վերստին։ Հինն էանց եւ եղեւ ամենայն ինչ նոր. հինն՝ անէծքն էր եւ նորս՝ օրհնութիւն։ . . . Սա է տող ոսկին որ ի վերջք մազաղաթին զրեալ է։ Աստու-

նաւր կատարեցաւ մարդարէութիւն առն Աստուծոյ Սահակայ»¹⁰:

22. Տեսիլքիս այս մերձեցումը Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութեան, ինչպէս ինձ կը թուի, Թովմաս Մեծովեցւոյ հնարագիտութիւնն է: Սա իւր «Յիշատակարանին» մէջ կը գրէ¹¹ նոյն մտքով. «Կատարեցաւ մարդարէութիւն եւ Տեսիլ առն Աստուծոյ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որ ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի»: Թովմաս յառաջ բերելով Տեսլեան տողերը քաղուածաբար, Մեկնութեան մէջ կը գրէ. «Տետրն թղաչափ եօթն տող ոսկին Լուսաւորիչն Գրիգոր է մինչեւ ի սուրբն Սահակ. եւ եղծեալ եւ ջնջեալ գիրն, որ ոչ երեւէր հետն, կաթողիկոսունքն էին, որ նստան յախոռ սուրբ Լուսաւորչին յետ Սահակայ. եղծեալք են եւ ջնջեալք ի դպրութենէն կենաց. զի անիծիւք եւ կապահոք զաշխարհս լցին: . . . եւ ազգս Հայոց բոլորովին ի ջնջեալ եւ ի յեղծեալ գիրն մտաւ յայն օրէն ի հետ, որ կաթուղիկոսութիւնն ի յէջմիածնէն ելաւ. այժմ ողորմեցաւ արարիչն Աստուած եւ վերստին հաստատեաց զաթոռն Պարթեւին Գրիգորի. եւ սքանչելի հրաշիւք յայտնեաց զիսաչակրօն . . . տէր Կիրակոս կաթողիկոսն Վիրապեցի: եւ այս էր տող եւ կէս ոսկին, որ հեռի էր յեղծեալ եւ ի ջնջեալ գրէն: եւ գրեալ տող մի ոսկի եւ կէսն կար-

¹⁰ Էջմ. թ. 996, թղ. 563ա:

¹¹ Թովմաս Մեծովեցու Յիշատակարանը. Հրտ. Կ. Կոստանեանց: Թիֆլիս 1892, էջ 59—61:

միր. զի յէջմիածին կտթուղիկոս նստաւ եւ
մտաք յոսկէզիրն եւ ելաք յեղծեալ դրէն եւ
ջնջեալ տառէն։ Եւ ամենայն անէծք եւ նղովք
. . . ի յօրհնութիւն փոխարկեցաւ»։

Աւելորդ են այս տեղ ժամանակակիցներէ
եւ աւելի յետնագոյներէ ուրիշ վկայութիւն-
ներ։

Գ. ԿԱՐՇԻԲՈՆԵՐ ՏԵՍԼԵԱՆՍ ՇՈՒՐԶԸ

23. Տեսանք վերագոյն (§ 16), թէ Տե-
սիլքիս վաւերականութեան մասին կտսկած
յայտնած էր արդէն Ներսէս Լամբրոնացի։
«կայս ասեմք, թէ Տեսիլն այն ոչ հաւաստի
առ մեղ՝ զոլ սրբոյն Սահակայ, ոյլ ի կար-
ծիս մնայ»։ Պատճառաբանութիւնը, զոր յո-
ւազ կը բերէր Լամբրոնացի, յատկապէս այն,
թէ Մովսէս Խորենացի անոր մասին յիշտ-
տակութիւն չէ ըրած, հիմնաւոր չէր։ Վասն
զի Մ. Խորենացի ոչ միայն Տեսիլքը ճանչցած
է, ոյլ եւ կարդացած է անոր Յառաջաբանը,
այնպէս ինչպէս ներկայացուած է այն Ղ. Փար-
ուեցւոյ վերագրուած Ա. Դրուագին մէջ։

24. Մկրտիչ Էմին¹² կը համարի թէ Տե-
սիլքը ոյն ձեւին մէջ, ինչպէս աւանդուած է,
կեղծիք մըն է, յետ ժամանակաց մուծուած
Ղ. Փարուեցւոյ Պատճութեան մէջ։ «Լեզուն,
կը գրէ Էմին, բոլորովին տարբեր է Ղաղարի
լեզուէն»։ Ինքն աւ կը ձայնակցի Ներսէս
Լամբրոնացւոյ, երբ կը հաւաստէ թէ Մ. Խո-

¹² О видѣніи святаго Саака (ալ'ս § 5)։

լւնացի անծանօթ է Տեսիլքիս : Ա . Լամբըռոնացի , որ կը կասկածէր Տեսիլքիս վաւերականութեան մասին , հաւանօրէն չէր զտած զայն Ղ . Փարողեցւոյ Պատմութեան մէջ :

Մ . Էմին կ'երեւոյ թէ ուշադրութեամբ չէ կարդացած Մ . Խորենացւոյ վերագոյն յառաջ բերուած (§ 10) հատուածը : Մ . Խորենացի աչքի սոտք ունեցած էր Ղ . Փարողեցւոյ Ա . Դպրութիւնը , ուր կար Տեսիլքս իւր Յառաջաբանով . ուստի եւ Ն . Լամբըռոնացի , եթէ ունէր ձեռքի տակ Ղ . Փարողեցւոյ մատեանը , կարդացած պիտի ըլլար հոն Տեսիլքս ալ :

25. Գրիգոր Խալաթեանց¹³ իւրացնելով իւր ուսուցչին՝ Մ . Էմինի տեսութիւնը կը վորձէ նոր պատճառաբանութիւններով ամրացնել զայն . «Եթէ ոճ եւ լեզու Տեսլեանն եւ եթէ այլ պարագայք ինչ նորին այնպէս կասկածելի առնեն զգրութիւնդ , մինչ հազիւիմն մարթ իցէ Ղազարոյ զայն համարել կործ : . . . Տեսիլն Ա . Սահակոյ առ ժամանակաւ զիտնական Լոլիսկոպոսիս (Ներսիսի Լամբըռոնացւոյ) շրջէր իւ միջի ժողովրդեան իրեւ առանձին իմն աւանդութիւն եւ տակաւին ոչ անցեալ իւ շարս մատենին Փարողեցւոյ : Թուի , թէ յետ ժամանակի իւ վերայ համառօտ բանից Փարողեցւոյ լարմարեալ իցէ մանրապատումն այն Տեսիլ՝ իրեւ զրաւոր իմն աւանդութիւն . . . : Կարծիքս մասամբ իւիք

¹³ Ղ . Փարողեցի եւ զործք նորին (տե՛ս § 5) , էջ 120—130 :

Հաստատի այնու, զի պատմագիրք ոմանք՝
ծաղկեալք դինի Ե· դարու՝ մինչեւ ցորոշ իմն
ժամանակ (ցԺ· դար) ոչ յիշեն ինչ դրաւոր
Տեսլենէ Ա. Սահակայ Հանգոյն այնմիկ, որ
ուանդի ի Պատմութեան Ղազարու» (124)։
Առաջին անգամ ի մերոց Թովմաս Արծրունի
և օտարներէն՝ Կոստանդին Ծիրանածին կը
յիշեն Տեսիլ ըստ այժմեան բովանդակու-
թեան (124—126)։ Ասկէ «մարթ է ընթա-
ղրեւ, կը զրէ Խալաթեան, թէ դրաւորն այն
Տեսիլ թերեւ ի Ժ· իցէ յօրինեալ դարու եւ
ի կարգ Ղազարայ Պատմութեան յարմարեաւ,
թէ եւ իրրեւ անզիր աւանդութիւն զուցէ ընդ
երկար շրջէր ի մէջ ժողովրդեան» (126)։
Ինչպէս, կըսէ Խալաթեանց, Փաւոտոսի Հա-
մառօտ տողերէն ծաղեցաւ «մանրամասնեայ
զուշակութիւնն Ա. Ներսիսի ձեռամբ Մես-
րոպ երիցու Ժ· դարուն»։ «թուի մեզ, եթէ
ըստ այնմ օրինակի ընծայեցաւ ի լոյս եւ մերս
այս Երկարապատում ‘Տեսիլ Սահակայ, , յա-
սացացեալ ի հակիրճ բանից Խորենացւոյ եւ
Ղազարայ . այլ թէ որո՞յ ձեռամբ՝ զործ է
զտանել» (130)։ Տեսլեան հեղինակը ծանօթ
է Գրիգորի Տեսլեան, որմէ փոխառութիւն-
ներ աւ ունի (127—128, ծան. 2)։

26. Ա. Գարագաչեան¹⁴ կը զրէ. Սահա-
կայ Տեսիլն «հմանութիւն է Տեսլեան Լուսա-

¹⁴ Ա. Գարագաչեան, Քննական Պատմութիւն
Հայոց, Դ., 9—19:

ուրչին, և ու արուեստիւ և ու լեզուաւ խոնարհագոյն քան զնա: Նոլաստակն է՝ Վարդանաց ժամանակին պատմութիւնն, ուխտապահաց և ուրացելոց (զորս յայտնի իսկ կակնարկէ ուրեք), ցուցնել մարդարէական ողբով կանխաւ յայտնուած առ Սահակ՝ իրրնախախնամութեան խորհրդով սահմանուած: Այս տեսութենէն յայտնի է, թէ զրոյն էր յետոյ քան զոլատերազմն Վարդանաց, ի մեջոցի Երեսնամեայ ժամանակիո 452—482: . . . Փարսլեցին . . . կը յաւելու եւս թէ Սահակ զրեց զայն Երկնաւոր հրամանաւ, թէովէտ լեզուն չէ Սահակոյ . . . : Աւելորդ է ասել, թէ Տեսիլս այս . . . ոչ ոյլ ինչ է, եթէ ոչ կեղծիք բարեսլաշտ քրիստոնէի, այն զարուն ճաշակին յարմար՝ հոգեւոր, շատ անզամ ցուրտ այլաբանութիւններով լի . . . : Գիտել արժան է սակայն, թէ բարեսլաշտ հեղինակն, ո՛ ոք եւ է, համբակ էր իւր արուեստին. Քանզի կուտայ զուշակել առ Սահակ իրր յայտնութեամբ թէ կուսաւորչայ ցեղէն պիտի նստէին ժամանակ մը կաթողիկոս ընտիր անձինք, որոց պիտի յաջորդէին յետոյ անարժան մարդիկ. Բայց այս եղաւ յառաջ քան զՍահակ, մինչ Տեսիլը, որ է մարդարէութիւն՝ ապազին համբար է եւ ոչ անցելոյն. Նա մանաւանդ այն յայտնութեան մէջ իրր ապագոյ ցուցուած անձանց մին է նոյն ինքն Սահակ»:

27. Հ. Յովսէփ Գոթըրձեան իւր Սրբազն Պատարագամասոյցք Հոյոց» աշխատու-

թեան մէջ¹⁵ ոյլ եւ ոյլ առիթներով խօսած է Տեսիլքիս մասին. կարեւոր կը համարիմ հոս ամփոփել իր տեսութիւնը Տեսիլքիս շուրջը, որ վրիպած է ցայսօր շատերու ուշադրութենէն. «Տեսիլ սրբոյն Սահակայ» գրուածքը «Ղ. Փարպեցի՝ Կաթողիկէին Վարդարշապատու երէցը՝ Ե. Պարուն վերջերը մեզի՝ անանկ ինչպէս որ կը դանէ, կու տայ: Մեզի... Սահակայ Տեսլեան ստուգիւ եղած ըլլալը կամ չըլլալը հոգ չէ. բաւական է որ ան ատեն եւ ոչ ետքը մէկն այսպէս խորհեցաւ՝ եւ զրեց եւ ան զաղափարներն ունեցաւ»: «Լեզուն Ե. Պարուն շատ վերջերը չ'իյնար»:

«Հրեշտակ մը տեսնուածին մեկնութիւնը կու տայ. այս մեկնութեան զլուխն ալ սանկ գրուած է. «Մեկնութիւն տեսլեան սրբոյն Սահակայ ի հրեշտակէն Աստուծոյ, զոր եցոյց յայտնի ըստ իւրաքանչիւր զլիոց եւ միոյ միոյ տանց, վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի: Արդ գրեցաք զՏեսիլն կարմրադեղօֆ, եւ զմեկնութիւնն՝ սեւադեղօֆ»¹⁶:

¹⁵ Հ. Յ. Գաթրըճեան, Սրբազն Պատարագամատոյցք Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 727—728:

¹⁶ «Այս նօտրագիր նշանակուածները, որոնք Փարուցւոյ 1793ի տարւոյ տողագրութեան մէջ չկան, Հոսմայ Museo Borgianոի ընտիր ընթերցուած ունեցող օրինակէն են եւ հարազատութեան ամէն նշան ունին: Այսպէս ուրեմն դոյներով դատեր է ի սկզբան առ տեսլքը շինողը. ընդօրինակողք չպահելով առ դունոց զանազանութիւնը, հարկ համարուեր է վերջապէս <ջնջել> սոյն ծանուցումն ալ: Իսկ 1873 տարւոյն տողագրութիւնը, մեզի անձանօթ պատճառով, բոլորովին զանց կ'ընէ սա վերնաղիրները, թէոլէտ ասոնք տնտարակոյս նախնական են»:

Չէ թէ իրմէ, այլ Տեսիլը տեսնողէն զրուածէ՝ կ'ըսէ Ղաղար։ Առաջին մասին նկատմամբ՝ զրեթէ աւելորդ է մեզի իւր վկայութիւնը։ Վասն զի արդէն լեզուն Ղաղարոց չէ, իւր ժամանակէն մաքրագոյն եւ հնագոյն ըլլալով։ Խնդիրն երկրորդ մասին վրայ է։ Սահակ, որն որ աս Տեսիլը տեսեր այսպէս՝ զրով ալ թողուցեր է, կ'ըսէ Ղաղար, ինչպէս նոյն խոկ տեսլեան խօսքերն ալ կը ողահանջն։ Կրեա՛յ ողարթեւ հայրապետը Տեսիլք մը տեսած ըլլալ կամ ոչ, նոյնը ողահամած ըլլալ կամ ոչ՝ երբ որ կ'ուզէին նախորարք որ իրեն կաթողիկոսական իշխանութիւնը նաև ողարսկական Դրան կողմանէ հաստատել տան։ Սակայն դժուարաւ կրնանք համոզուիլ թէ ասիկայ այնպիսի տեսլեան մը վաւերական զրութիւնն ըլլայ։ «Գրիգորի գրոց» (Աղաթանգեղեայ) մէջ զանուած Տեսլեան հետ ասիկայ զոյդ մը կը կազմէ, բազմօք անկէ ասոր առնուած ձեւ, զաղափար, խօսք եւ բառ . . . : Բարեբախտութեամբ մինակ ներքուստ (լեզուէն եւն) չէ որ առ հնութիւնն իրեն կ'ընծայուի։ Չունինք ամենեւին տարակոյս որ ասիկայ այսպէս առջեւն ունիր նաև Մ. Խորենացի եւ նոյնէն հանելով կը նշանակէր վերոյիշեալ դէպքը։ Վասն զի մեր Տեսիլքը, ինչպէս որ Ղաղար յառաջ կը բերէ, յառաջ եւ վերջը ողատմութիւն կամ տեղեկութիւն մ'ունի երրորդէ մը զրուած, որուն կը հետեւին թէ՛ Ղաղար եւ թէ ծերունի

Յազրեւանդոյ Եղիսկողոսոր¹⁷։ Այս ժամանակներէն քիչ յտուած կրնոց ըլլալ այն անտառն կանոնաց Հաւաքովը, որն որ Շահապիվանու ժողովոյն կանոններուն զլուխը յտուածաբան մը յօրինելով կը յիշէ առ Տեսիլքը, անոր մէջ ակնարկութիւններ զանելով՝ իրր զզուշութիւն կարգի և կանոնի խոնդարման, որուն զարման տանելու կը ժողովին Շահապիվանու Հարք (իրր 447ին), միեւնոյն տաեն յոյտնելով առ Հաւաքիչը՝ թէ ինքը բաւական հեռու է այս ժողովոյն տաենէն, Վարդանաց Մամիկոննեաց և անոր ազգատոհմին նահատակութիւնները զիտէ, ուստի իրր 470—480ին (Վարդանաց Մամիկոննի տուններն) կը յօրինէ իւր հաւաքումն՝ որն որ Մանղակունոյն ալ անձանօթ չէ, ինչու ուրիշ տեղ մ'առիթ կ'ունենանք ցուցընելու։ — Մեր Տեսլեան յօրինողը, Հրեշտակին բերանը զրած խօսքերով, բաւական ճիշտ իր բարեկալաշտական նողատակ ունեցող աշխատութեան ժամանակը կը ցուցընէ, այսինքն 451էն։ Վարդանաց մահուանէն, Վասակոյ զրժմանէն և ուխտապահ նախարարաց կառանքէն Էտքը։ ուստի իրր 460ին, զուցէ քանի մը տարի ալ ետքը յարմարցուած զրութիւն մըն է հիմա ձեռքերնիս»¹⁸։

28. Հ. Կ. Տէր-Մահակեան¹⁹ նկատի առ-

¹⁷ Խոր. Պ. 66։

¹⁸ Այլուր կը զրէ Գաթրը ձեան. «460—470ին շենուած է Մահակոյ Տեսիլն». Մրրազան Պատարազամատոյցք, էջ 306—307, ծան. 5։

¹⁹ Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Փոտ և Մահակոյ Տե-

նելով Տեսլեան հետեւեալ տեղիքը «Յայսմ-
հետէ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս՝ երեք
տասներեակը ամաց եւ կէս տասներեկի հա-
մառօտեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի,
մինչեւ յերեւումն պղծոյն անապատի» եւ «Եւ
լինին սոքտ յայտնապէս թուով ամք երեք հա-
րիւր յիսուն» , կը զուգակշոէ զայն Կոստան-
դին Ծիրանածնի խօսքերուն հետ . «Այն ժա-
մանակ (Վասլի թագաւորած ժամանակ) ի
զլուխ ելաւ զուշակութիւնն եւ մարզարէու-
թիւնը՝ զոր 350 տարի առաջ տեսած էր իսա-
հակ , ամէնէն կանխատես մարդը՝ ի մէջ երի-
ցանց եւ կրօնաւորաց , որ եւ ինքն իսկ Արշա-
կունեաց տոհմէն կը սիրէր . տեսիլքով իմա-
ցաւ , թէ այսչափ տարի անցնելէ վերջ՝ Ար-
շակայ սերունդէն մէկը հոռվմէական տէրու-
թեան մականը պիտի կրէ» . Եւ կը հետեւցնէ .
ա . թէ Կոստանդին Ղ . Փարակեցիէն գիտէ
զայս : բ . Ղ . Փարակեցւոյ Պատմութիւնն , գէթ
Տեսիլքը թարզմանուած էր յունարէն (31—
32) : զ . «Ա . Սահակ կ'ապրէր Ե . դարու-
մէջ , երեք դար ու կէս աւելցնենք ասոր վրայ ,
զի «ՅՇ տարի» կ'ըսէ Ղաղար Փարակեցի , —
պիտի հասնինք թ . դարու կէսը , որ է ըսել
850ին . այս թուականին էր որ պիտի երեւնար
նտխազուշակեալ կայսրը» :

սիլքը . Բազմավէս 1905 , էջ 28—32 , 134—140 : Նոյն
ժտքերը արտայայտուած են նաեւ G. Der Sahaghian,
Un document arménien de la généalogie de Basile Ier. Byzantinische Zeitschrift, 20 (1911),
165—176.

«Եւ յիրաւի 867ին զահ կ'ըլլէր վասին
Արշակունին : — Թուականի փոքր տարրերու-
թիւնը ի հարկէ նկատի չառնուիր . . .» (134) :

Տէր-Սահակեանի եղբակացութիւններն
են . ա . Տեսիլքիս հեղինակն է Փոտ , որ զրած
է զայն 886—891 տարիներուն Հայոց Գորդոն
վանքին մէջ : բ . Տեսիլքին մէջ ակնարկուած
արշակունի թագաւորն է Վասիլ Ա . կայսրը :

Ինձ կը թուի թէ Տէր-Սահակեան իւր
հաշուին մէջ հարիւրաւորով մը սխալած է ,
երբ Տեսիլքին 350ը անձանօթ թուականով
զումարելով կը հասնի 886 տարւոյ : Ա . Սա-
հակ իւր Տեսիլը կ'ընդունէր առ անադան
400ին . արդ զումարելով 400 + 350 կը ստա-
նանք 750 , թուական մը , որ հեռու է Վա-
սիլ Ա . ի գահակալութենէն ոչ «փոքր» , ինչ-
ովէս կ'ըսուի , ոյլ մեծ , 117 տարւոյ անջրպե-
տով : Բնականաբար սյոսլիսի խախուտ հիմքի
վրայ կառուցուած ամէն չէնք կը կորսնցնէ
իւր հաստատութիւնը : Անհրաժեշտ հարկ
չկայ և թաղրելու , թէ Սահակայ Տեսիլքը
ծանօթ էր կոստ . Ծիրանածնի յունարէն
թարգմանութեամբ . Կոստանդին ունէր իրեն
խորհրդակից հայեր , որոնք կընային հաղոր-
դած ըլլալ իրեն նաեւ Տեսիլքիս զոյութիւնը :

29 . Հ . Գրիգոր Սարգիսեան²⁰ ման-
րակը կիսու քննելով հայ մատենագրութիւնը կը
հասնի այն Եղբակացութեան թէ Ե . — Թ . դա-

²⁰ Հ . Գ . Սարգիսեան , Տեսիլ Ա . Սահակայ Պար-
բռւի . Բազմավելէոյ , 1931 , էջ 529—532 և 1932 , էջ
12—16 :

րու հայ մատենագիրներուն անծանօթ է Տեսիլքս : Ղ . Փարպեցւոյ Պատմութեան մէջ յետսամուտ է այն : Մ . Խորենացի կարդացած չէ զայն . ակնարկութիւնն Տեսլեան մասին ուրիշ ձեռքէ է . նոյնպէս Թովմաս Արծրունւոյ Պատմութեան մէջ : Իր «կարծիքն» է . «Տեսիլքը հնարելու մէջ՝ ես երեք շրջան, երեք ձեռք, երեք խմբագրութիւն կը նկատեմ : Մին՝ անոր կմախքը, կորիզը, կամ լաւեւս՝ հիմը դրած է . միւսը՝ վրան նոր գաղափար մաւելցուցեր է, իսկ երրորդը՝ այժմեան կերպարանքն է տուած անոր : Առաջինը՝ Փարպեցիէն շատ ուշ է, ի . դարուն կար : Երկրորդը՝ Ը . դարուն է . Երրորդը՝ Թ . դարուն : Առաջին խմբագիրը՝ Գրիգոր Սարկաւագապետն է (654—660) . Երկրորդը՝ կրօնաւոր մը (742) . Երրորդը՝ Փոտ :

«Առաջին խմբագիրը . . . Ներսէսի անէծքը, Սահակայ անզաւակ, գահազուրկ եւ վշտացած դիրքի մէջ մահը դիտելով . . . իր ազգային մարդարէութիւն մը, Տեսիլքի մը մէջ խտացուց՝ ու Սահակայ սրբազն անուամբն հրատարակեց : Այսպէս ահա ծնունդ առաւ Տեսլեան նախնական եւ համառօտ ձեւը, ինչպէս կը գտնենք զայն յոյն թարգմանութեան մէջ՝ որմէ անցած է նաեւ Մովսէս Խորենացւոյն պատմութեան :

Երկրորդ մարդարէին կամ խմբագրին երեւակայութիւնը, ինչպէս Ղեւոնդ մեղի բացատրեց՝ Բագրեւանդայ կոիւը տաքցուցեր է : Աս ալ յաւակնեցաւ յախուռն տեսիլքով

մը Հայ ազգին նորոգուելիք թաղաւորութիւն մը քարոզել, որ յետոյ նախորդին հետ բարդուելով՝ նոր գաղափար մ'աւելցուց անոր վրայ :

«Երրորդ խմբագրութիւնը . . . նախորդներուն յղացած գաղափարները միացուց՝ ու նոր մ'ալ անոնց վրայ աւելցուց . հայրապետական գաւաղանին վերընձիւղիլը : . . . Նախորամանկ հմտութեամբ կը ճշդէ ժամանակը, և վստահ գուշակութեամբ կը ստուդէ նորոգուելիք (Արշակունի) թաղաւորութիւնն ու հայրապետական (Պահլաւ) գահը : . . . Ո՞վ կրնար այդպիսի յանդուղն քայլ առնել եւ յաջողութեամբ գլուխ հանել : Մի միայն Փոտ : . . . Արշակունի էր թաղաւորը [Վասիլ Ա.], Պահլաւախառն արշակունի նաեւ Ստեփան հայրապետը՝ արքայորդին : . . . Ժամանակն որոշելու մէջ ալ չատ արթուն է նա . այդ ամէն բան պիտի կատարուի՝ «Մերձ յերեւումն պղծոյն անապատի», այսինքն՝ Ս. Սահակէն 350 տարի վերջ . արդ 350 + 500 = 850, ճի՛շդ (!) Վասիլի կայսրութեան ժամանակ : . . .

«Տեսիլքին հայերէն վերջնական խմբագրութիւնը Ժ.—ԺԱ. գարուն կը համարիմ, քանի որ մինչեւ այդ ժամանակ մեր մատենագրաց ծանօթ չէ եղած, ինչպէս վերեւ ցոյց տուի» :

Սահակի Տեսիլքի այս «Հնարապէտ» առեղծումը բաղմօք կը գլէ Փոտի «Հնարապետութիւնը» : Diegesis գրութեան հեղինակը կ'էնթաղրէր Սահակի Տեսիլը . Հ. Սարգի-

սեան ոյդ հեղինակը կը ներկայացնէ Տեսիլքին առաջին խմբագիրը՝ «Գրիգոր սարկաւագապետ» անուամբ։ Դեւոնդ երեց կը յիշէ, թէ 772ին (^{ո'}չ 742ին) «Տեսիլս սուսապատմէր» Մոնողոն մը, յուսագրելով, թէ «ընդ հուպ դարձցի զաւազան թագաւորութեանն միւսանգամ ի տուն թորգոմայ»։ Եւ այս Մոնողոնը կ'ըլլայ Սահակոյ Տեսլեան երկրորդ խմբագիրը։ Բայց Դեւոնդի ըսածն է, թէ Մոնողոնը իր տեսած տեսիլները կը պատմէր եւ ոչ յանուն Սահակոյ կը խօսէր։ Շատ շատ կարելի էր ասկէ հետեւցնել, թէ Մոնողոնը ծանօթ Սահակի Տեսիլքին՝ ի մասին Արշակունեաց զահին խօսքերը կը մերձեցնէր իր ժամանակին։ Ի մասին Փոստայ կը զործէ նոեւ Սարգիսեան հաշուի այն սխալը, զոր Տէր-Սահակեան զործած էր։ Ա. Սահակ վախճանած է 438ին. իսկ Տեսիլը տեսած էր եպիսկոպոսութենէն յառաջ, ուստի յամենայն զէպս 400էն յառաջ։ Ի՞նչ հիմամբ 350 տարիները բացատրելու համար ելակէտ կ'ընտրուի 500 թուականը «ձիշտ» 850^o ըստանալու համար։

Ինձ կը թուի թէ ձախողած է Հ. Սարգիսեան իւր «կարծիքին» մէջ։

30. Ն. Աղոնց²¹ առթիւ իւր ուսումնասիրութեան նուիրած «Վասիլ Հայկազն»ին, կը զրէ։ «Սահակի տեսիլի աղերսը Վասիլի թագաւորելուն աւելի քան խորհրդաւոր է։

²¹ Հայրենիք, 1931, թ. 11, էջ 120—123։

Շատ կարեւոր է բանասիրական տեսակէտից եւ ոլէտք ունի յասուկ ուսումնասիրութեան։ Խնդիրը կնձռոտ է։ Վասիլ զահ բարձրացաւ 866ին։ Այստեղից 350 տարի յետ հաշուելով, կը ստանանք 516 թիւր, այն ինչ Սահակ տպրում էր մի դար յաստից։ Սահակ Տեսիլքս ունեցաւ 400ին։ ուստի 350 տարին կը հանէ զմեղ 750ին։ Այս դարուն մեր ուշագրութիւնը կը դրաւէ Մոնողոնը, զոր կը յիշէ Դեւոնդ 772ին, իրրեւարաբական լուծէ աղասագրութեան քարոզիչ։ «Հիմք կայ կարծելու որ այս տաևները յօրինուած լինի մեզ հետաքրքրող տեսիլը Ա. Սահակի անունով» (121)։

«Վասիլի շրջապատում, զլիաւորապէս Փոսի ջանքերով, փորձել են տեսիլը յարմարեցնել Վասիլի զէպքին Եւ նրանով հիմնաւորել նոր կայսրի Արշակունի ծագումը։ . . . Բւրիշ խոռքով Փոսին վերագրուած զաղանի ուրութիւնը . . . ոյլ բան չէր եթէ ոչ Սահակի տեսիլը, որ յօրինել էր զիտուն պատրիարքը ցոյց տալու համար, որ Վասիլը արքայական Եւ այն՝ ողարթեւական ծագում ունէր Եւ արժանի էր իրեն վիճակուած մեծութեան։ Այս կեղծիքը Փոտը կատարած պիտի լինէր 867—875 տարիների ընթացքում . . .։ Այս ոլարադային 350 տարուան խնդիրը ոլէտք է լուծել իերեւա հետեւեալ հաշուով։ Վասիլի ծննդարանութեան մէջ Արշակունեաց անկումը Եւ Արտաւանի Եւ Կլիէնի վախուսոր կտտարուած է համարում Լեռն կայսեր (457—

474) օրով : «Վարդանանց պատերազմի կալանաւորների դարձր տեղի ունեցաւ Պերողի եւ տարին, որ է 462թ. հաւանական է, որ յիշեալ Արշակունի իշխանների վախուսոր նոր խլբառումների հետեւանքով վերաբերում է 462թուին : Արդ այս թուից հաշուելով 350 տարին, կը դանք ձիչդ 812թուականը, այսինքն՝ Վասիլի ծննդեան աւանդական տարին : . . . Այս կերպով կարելի էր 350թուի կիճիոր վակուած հաշուել . . . » (121) : Եւ որովհետեւ այս Լուծման կը հակառէ Diegesis գրուածքը, որ գրուած է Սահակ կաթողիկոսի (677—703) օրով, և կը յիշէ Տեսիլքը, այս գժուարութիւնը լուծելու համար կը զրէ Աղոնց . «մԵնք աւելի հաւանական ենք համարում, որ երկու զրութիւններն էլ թարգմանուած լինէին յունարէնից Փոտի ժամանակ Շիրակաւանի ժողովի առթիւ : Փոտի թուղթը Զաքարիա կաթողիկոսին զրուած է 875թուին, այսինքն՝ նոյն տարին երբ Նիկոտ ներքինին եկաւ Աշոտ իշխանի մօտ : . . . Սահակի տեսիլը ծանօթ է նմանապէս կորենացուն . . . : Եթէ տեսիլը Փոտի զործ համարուի, յօրինուած 867—875 տարիներին, ոլարդ է որ կորենացու ոլատմութիւն չէ կարող այդ թուից կանուխ լինել : Սակայն, զղուշանալու է հաղձեղ հաստատումներից : Տեսիլը բանասիրական կարեւորութիւն ունի եւ հարկ է որ նախապէս ուսումնասիրուի իր բոլոր մանրամասնութեամբ» :

31. Մաղաքիա արքեալ. Օրմանեան²² կը գրէ. «Տեսիլքը բովանդակ կը դառնայ մեր-ձաւոր ժամանակներու [Ե. զարու] Եղելու-թեանց վրայ . . . : Աւելի հեռու ժամանակնե-րու կամ Երկրորդ Պահլաւանեաց վրայ ակ-նարկ մը չենք տեսներ այդ տեսիլքին մէջ: Ինչ որ ընդհանրապէս տեսիլքներու համար կ'ըսուի, ասոր համար ալ կրկնուած է, թէ Եղելութեանց կատարուելէն ետքը յերիւ-րուած են: Բայց այդ առթիւ, կամ պէտք էր Փարսկեցին մԵղաղլել, և կամ Սահակը տ-ոսողելաբան մը համարիլ. Եւ մենք փաստ մը չունինք ոչ մէկն ըսելու եւ ոչ միւսը հաս-տատելու»:

32. Հ. Վարդան Հացունի կը գրէ²³. «Ար-դարեւ Հայոց արքունի նշաններէն մին եւս էր զունդը, յիշտապակուած Ս. Սահակոյ Տես-լան մէջ, որ դատելով իւր ընկած լեզուեն, հնարուած է միջին դարուն՝ հաւանօրէն Բագրատունեաց տէրութեան սկիզբը, Երբ մԵր թաղաւորք Բիւղանդացի և արեւմտեան արքոյից սովորութեամբ ոսկի զունդ մը կը կրէին ի ձեռին»:

Եւ այլուր²⁴ կը գրէ զարձեալ. «Ս. Սա-հակոյ Տեսիլն կայ, որ հնարուած է Բագրա-տունեաց թաղաւորութեան շրջանին. որով-հետեւ կը դուշտիէ Արշակունեաց զահուն

²² Ազգապատում, Ա., էջ 260—261:

²³ Հին դրօչները պատմութեան մէջ. Բազմավէտ 1919, էջ 40:

²⁴ Պատմութիւն հին Հայ տարապին. Վենետիկ 1923, էջ 187:

լործանումն ու վերականգնումը, և նորոգումը կաթողիկոսական աթոռին «ի շառափղէ սրբոյն Գրիգորի», որ են Պահլաւունիք. Եւ ԺՅ. դարուն արդէն կայ Եւ ծանօթ է ժամանակի դրողաց²⁵: Արդ՝ աղոր մէջ կը յիշուի «զունդ մի ոսկի բոլոր», որ «նշանակէ զթաղաւորութիւնն»: Բիւղանդական զունդն է՝ զոր տեսանք <Էջ 168>: Եւ եթէ Հայոց թաղաւորութիւնն ալ կը յիշեցնէ անոնց, ապա ոյդ շրջանին ընտանի լինելու է նաև Հայոց, և յատկապէս զործածուելու էր օձման առթիւ՝ բիւղանդական տարաղին հետ, թէեւ կարգը կը լոէ»:

33. Այս բազմազան կարծիքներէն ոմանք չափաւոր են Եւ ընդունելի ինչ ինչ մասերու մէջ, Եւ ոմանք չափաղանց եւ ոյս պատճառաւ ալ մերժելի:

Մերժելի են Տէր-Սահակեանի, Սարդէսեանի, Աղոնցի Եւ Հացունիի տեսութիւններն Եւ եղբակացութիւնները: Փոտ ոչ մի ժամանակցութիւն չունի Տեսլեանս հետ Եւ չէր ալ կընար ունենալ: Կոստանդին Ծիրանածին Եւ կամ ոյլ ժամանակակիցք կընային բարեպաշտօրէն կամ քաղաքական ձգտումներով մերձեցնել Տեսիլքն Թ. դարու Երկրորդ կէսի անգքերուն, ինչովէս ԺԴ. դարուն մերձեցուցած էին Աղթամարցիք Աղթամարի աթոռին Եւ ԺԵ. դարուն Էջմիածնեցիք՝ Էջմիածնի

²⁵ Յառ. Արծ. 353 [աբ՛ս § 20]: Լումբը. Պատ. 26 [աբ՛ս § 16]:

աթոսին վերանորոգութեան։ Տեսիլքը կը չըջէր հրապարակի վրայ ոկտեալ Բ. դարէն։ աղաս էր իւրաքանչիւր ոք հտոկնալ եւ մեկնել զայն եւ մերձեցնել անցեալին, ներկային եւ ապագային։

Դ. ՔՆՆԱԽԹԻՒՆ ՏԵՍԼԵԱՆ

34. Մեր քննութեան հիմ կ'առնենք այն բնագիրը, որ աւանդուած է Ղ. Փարոլեցւոյ վերագրուած Ա. Դրուագին մէջ։ Այն յետուածուտ տարը մը չէ հոն, այլ կը կազմէ Ա. Դրուագին էական մասը։ Ասկէ ծաղած են ձեռագիրներու մէջ տեսնուած օրինակները։ Այս բնագրով ծանօթ եղած է Սահակոյ Տեսիլքը Բ. եւ յաջորդ դարերու հեղինակներուն։

35. Ի մերձուստ նկատելով այս բնագիրը, կը նշմարեմ հոն հետքեր, որոնք կը դրդեն զիս ենթագրելու։

ա. Տեսիլքի հնագոյն բնագիր մը — Ակղբնագիր։

բ. Ասկէ յառաջացած Տեսիլքին նախառը խմբագրութիւն մը հանդերձ վարդապետական ՄԵԼԻՆՈՒԹԵԱՄԲ — Ա. խմբագրութիւն։

գ. Տեսիլն եւ ՄԵԼԻՆՈՒԹԻՒՆԸ Ենթարկուած են նոր խմբագրութեան գուշակական յաւելուածներով եւ վերագրուած հաւանօրէն Դանիէլ Ասորոյ — Բ. խմբագրութիւն։

դ. Այս Բ. խմբագրութիւնը մանր փոփոխութեամբ վերագրուած է ապա Սահակոյ։

ա. Ակզենտիքի բառ:

36. *Տեսիլքը առանձին տուալ՝ առանց Մեկնութեան*, կ'երեւցնէ իւր մէջ ինքնայտուկ լեզումը, ուրոյն ոճ եւ բարձրական գաղափարներու արտայացութիւն մը, որոնք անձանօթ են Մեկնութեան: Արդէն չ. Յ. Գալթը բարձեան նկատած էր, թէ *Տեսիլքին լեզուն* չ. Փարոլեցւոյ չէ, այլ անոր ժամանակէն հնագոյն եւ մաքրագոյն: Այս զանազանութիւնը լեզուին կարծես թէ նաև խմբաղիքը վեր հանել ուղած է՝ համարելով *Տեսիլքը «Բան Հօր»* եւ գրելով կարմրագեղ, եւ Մեկնութիւնը՝ բան Հրեշտակին եւ գրելով սեւաղեղ: Ինձ կը թուի թէ *Տեսիլքս* իւր հարազատ մասերուն մէջ շատ հին է համեմատութեամբ Մեկնութեան, թերեւս Յ. Պարու երկրորդ քառորդէն: չ. Գալթը բարձեանի ըմբոնմամբ *Տեսիլքս* Գրիգորի *Տեսլեան* հետ «զոյգ մը կը կաղմէ»: Կը նշմարուին հոս ձեւեր, զաղափարներ, խօսքեր եւ բառեր, որոնք «անկէ ասոր առնուած» են:

37. Դժբախտաբար *Տեսիլքիս* Ակզենտիքը իւր անաղարտ ձեւին մէջ չէ հասած մեղի: Բ. Խմբաղիքը մուծած է հոն յաւելուածներ, թերեւս նաև կատարած յալտւումներ. Եթէ առաջինները մասամբ կարող ենք ընդգծել, չենք կրնար այժմ լրացնել յաղաւուած մասերը: Վերականգնելու համար Ակզենտիքը կարեւոր կը համարիմ ամբող-

ջութեամբ յառաջ բերել Տեսլեան բնագիրը :
Այն մասերը, որոնք յաւելուած կը թուին
ինձ, կ'առնեմ անկիւնաւոր փակաղծի մէջ :

ՏԵՍԻԼՔԸ

Եւ ահա յանկարծակի քացաւ հաստա-
տութիւնն երկնից¹, ընդ որ ծագեաց լոյս[ն]
սաստիկ եւ ելից զամենայն երկիր²: Եւ
[կանգնեալ] երեւեցաւ ինձ յերկրի քեմք չո-
5 քեֆկուսի ամպեղէն, որոյ քարձրութիւնն հա-
սանէր մինչեւ յերկիրս³. Եւ լայնութիւնն տա-
լածեալ լնոյր զամենայն երկիր: Եւ ի վերայ
քեմքին երեւէր տետրասկեղ յոսկւոյ սրբոյ՝
խորանարդ, [ըստ արժանի սպասաւորութեան
10 Տեան], ծածկեալ [յոյժ] քարակ կտաւով
[սպիտակափայլ գունով]: Եւ ի վերայ խո-
րանա<րդ>աճեւ ծածկութին (տպ. ծած-
կութեան) [յայտնապէս] նշան տէրունական
խաչին երեւէր⁴, [որոյ երեւելութիւնն ոչ նիւ-
15 քեղէն, այլ լուսեղէն ցուցանիւր] :

Եւ յանկարծակի եղեւ շնչին խաղաղա-
սիգ օդոյ. Եւ քացաւ փեղկ մի ծածկութի
կտաւոյն, ընդ որ հայեցեալ տեսի, Եւ ահա
կայր ի վերայ քեմքին սեղան չորեֆկուսի ա-

¹ Աղաթ. 382. «Յանկարծակի եղեւ ձայն... Եւ
քացաւ խորանաշէն յարկն հաստատութեան երկնից...
տեսի քացեալ զհաստատութիւն երկնից»:

² Աղաթ. «Եւ լոյսն հռուեալ վերուստ մինչեւ յեր-
կիր հասանէր»:

³ Հմմտ. Աղաթ. «Միւն մի հրեղէն բարձր մինչեւ
յոյժ»:

⁴ Աղաթ. «Եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա»:

կանակապ ի բազմագունի ականց պատուա-²⁰
կանաց ընդելուզեալ : Եւ ի վերայ սեղանոյն
կայր հաց մի սուրբ եւ ողկոյզ մի խաղողոյ
լըստ պատուականութեան խորհրդոյ երկնա-
ւոր փրկութեան] :

Եւ մերձ ի սուրբ խորհուրդն երեւէր [ծառ ²⁵
մի] ճիթենի վարսաւոր , պտղալից [յոյժ] , զո-
րոյ ոչ կարէի առնուլ զշափ բարձրութեանն եւ²⁰
զլայնութեանն . որոյ քերն էր բազմապտուղ
եւ ասոնք , եւ տեսիլն եւ զեղեցկութիւն ան-
պատում [եւ] սժանչելի⁵ :

Եւ որոշեալ չորք ոստք ճիթենոյն ի խո-
նարհ կողմ<ն> երկրի ճկտեալ մօսէին .
որոց երեք ոստք միաչափք [եւ հասարակա-
պտուղք երեւէին .] եւ չորրորդն [ի նոցանէ]
որպէս կիսաբաժին [եւ նուազապտուղ] լըստ ³⁵
երկայնաչափութեան երիցն երեւէին : Եւ
պտուղք չորեցունց ոստոցն ոչինչ քնաւ էին
նմանք եւ կամ հաւասար<ք> [պտղաբերու-
թեան պտղաբոյծ] ատոքութեանն այլ պտղոցն ⁴⁰
ճիթենոյն , այլ նուազք [առաւել թուով] եւ ⁴⁵
վտիտք [ատոքութեամբ ,] որպէս թէ ծնկեալք
էին :

Եւ ընդ ահեկէ բեմբին տեսի աքոն մի
բարձր չորեգկուսի՝ ծովագոյն սառնակերպ
եւ ծածկեալ թանձր կտաւով [թխագունիւ] : ⁴⁵
Եւ վերացեալ կտաւն ի շնչմանէ ժաղցը օդոյն

⁵ Աղաթ. «Տեսիլ աստուածակերող սքանչելի ան-
պատում» :

⁶ Տոլ. ողտղոյն : Կարդա՛ այլոց պտղոց :

[եկելոյ]՝ տեսի, եւ ահա սկուտղ⁷ արծաթի մեծ ի վերայ աքոռոյն։ Եւ ի վերայ սկտեղն կայր նախորտ մի քեհեզեայ ծալեալ [եւ եղեալ եւ առ նմին զունդ մի ոսկի քոլոր] եւ մագաղաթ [հատուածածեւ] չորեֆկուսի, գրեալ [ի սկզբանն կարգս ինչ սակաւ⁸ ոսկետեսիլ գրով սբանչելապէս իբր թէլ ձեռամբ գրչի նարտարի] :

*| Եւ ի միջոյ կողման մագաղաթին՝ հեռի յոսկեզիր կարգացն՝ երեւեին այլ կարգք ինչ եղծեալք ջնջագիրք, որոց ոչինչ քնառ երեւեր տեսիլ գրոյն եւ կամ կերպարան։ Եւ հուսկ յեզր մագաղաթին, հեռի ի ջնջագիր կարգացն դարձեալ տեսանէի այլ եւս կարգ մի եւ կէս կարգի՝ գրեալ ոսկեզիր գրով առաւել սբանչելապէս, ըստ տեսոյ առաջին կարգացն գրելոց ի սկզբանն մագաղաթին։ Եւ կիսագիր կարգին⁹ մինչեւ ցմիջոց գրոյն՝ եւս առաւելագոյն էր ոսկւով եւ այլն կարմրադեղով էր**։ Եւ կային շուրջ զծնօտիւք սկտեղն¹⁰ անթիւ բազմութիւնք տղայոց արուաց, այլ սակաւ եւ իգաց. ամենեֆեան պայծառացեալք լուսազգեստք էին. բայց նառագայթք փայլատակման պատմունանաց նոցա է՛ր որ կարմրագոյն արձակէին նշոյլս եւ է՛ր որ այլ երփին երփին եւ գոյնս ազգի ազգիս երե-

⁷ Տոլ. սկուտեղ:

⁸ Կարդա՛ կարդք ինչ սակաւք:

* Ասկէ մինչեւ տ. 66 երկրորդ խմբագրէն է:

⁹ Կարդա՛ «ի կիսագիր կարգէն»:

** Ասկէ ցվերջ՝ գ. խմբագրէն:

¹⁰ Տոլ. սկուտեղն:

ւէր¹¹։ Եւ դէմք ամենեցուն ի սուրբ սեղանն
հայէին՝ չդարձուցեալ քնառ ուրեմ զաշս
իւրեանց ի խորհրդոյն փրկութեան¹²։ Եւ 75
սկսաւ յանկարծակի սաստկապէս դդրդմամբ
շարժել աքոնն։ Եւ զմանկտին (sic), զոր տե-
սանէի ի տիս տղայութեան՝ առժամայն վաղ-
վաղակի փոփոխեալք ի հասակ երիտասար-
դութեան՝ կատարեալք լինէին, եւ եղեալք 80
քեւազգեցիկք՝ ի վեր ի սուրբ սեղանն՝ որ էր
ընդելուզեալ ի բազմագունի ականց՝ քու-
ցեալ քնակէին եւ զՍուրբ Աստուածն երգէին։
Եւ համբարձեալ սուրբ սեղանն հանդերձ նո-
ֆօֆ ի վեր քան զբարձրութիւն հաստատու- 85
թեան երկնից ծածկէր]։

38. Ինչու Գրիգորի Տեսլեան նոյնալէս
այս Տեսիլքիս նիւթն է կաթողիկէ Եկեղեցին։
Հոս Եկեղեցւոյ խորհրդաւոր պատկերը կը
զծուի, նկատի առնելով անոր աստուածա-
կերու հիմնարկութիւնը, Պատարագի խոր-
հուրդը, Ա. Հոգւոյն չնորհարաշխումը, քա-
հանոյութիւնն եւ բանին քարոզութիւնը։

Ա. Խմբագրութիւն։

39. ՏԵՍԻԼՔԻՆ այս պատկերը քաջըմբոնած
է առաջին ՄԵԼԻՆԻԸ Ա. Խմբագրութեան մէջ։
Որ եւ մելինած է ըստ հասկացողութեան,

¹¹ Խմացի՛ր «Եւ էք որ Երփն Երփն զոյնս» արձա-
կէին։ Բնագիրը անմտօրէն ընդարձակուած է։

¹² Տես եւ վերադայն «խորհրդոյ երկնաւոր փրկու-
թեան»։ Խմբագրչի արտայատութեան ձեւն է։

վարդապետական ոճով, առանց ձգտելու ի վեր հանել հոն մարզարէական դուշակութիւններ առաջայ դիսլաց մասին։ Անիկան նկատի ունի Տեսիլքը մինչեւ տող 54, այսինքն մինչեւ արծաթի սկսելով երեւումը։ Այս տեղույս կը վերաբերի «Եւ տեսիլու ի վախճան է» (§ 40)։ Խմբագրիս լեզուն պարզ է, առանց դասական նկարագրի։ Հմուտ է Մեկնիչը աստուածաբանական ուսմանց, կարդացած է ի մէջ այլոց Սաղմոսաց Մեկնութիւն մը։ Հաւանօրէն Զ. դարու առաջին կէսէն է Մեկնիչս։

Բ. Խմբագրութիւն։

40. Թէ՛ Տեսիլքը եւ թէ անոր Մեկնութիւնը ընդարձակուած է մարզարէական պարբերութեանց, նաեւ հասուածներու յաւելմամը։ Այս Բ. Խմբագիրը, ինչպէս կ'երեւոյ, անփոփոխ պահած է Ա. Խմբագրի Մեկնութիւնները. բայց կցած է անոնց մարզարէական դուշակութիւններ։ Իր լեզուն չունի այն կոկկութիւնը, ոլարզութիւնն եւ քերականական կանոնաւորութիւնը, ինչպէս ունի ին Տեսիլքն եւ Մեկնութեան Ա. Խմբագրութիւնը։

Ա. Եւ Բ. Խմբագիրներու զանազանութիւնը երեւան հանելու համար բաւական է հետեւեալ համեմատութիւնը, ուր Տեսլեան մի եւ նոյն տեղիքները մեկնուած են վարդապետական եւ մարզարէական ուղղութիւններով։

Ա.

Բ.

1. Եւ ընդ ահեկէ բեմ-
րին, որ ցուցաւ քեզ ա-
թոռ չորեքիուսի ծովագոյն
սառնակերպ [զնստումն
դահու քահանայութեանն
եւ թաղաւորութեանն ցու-
ցանէ, զոր արդարեւ Բանն
Աստուած հաստատէ], յո-
րոյ վերայ կայր սկուտ [ե] ղն
արծաթի: Քանզի իրրեւ
զարծաթ ընտիր եւ փորձ
[լուսափայլ] յամենայն
ազդս ընդունողաց սփոեալ
տարածեցաւ բանն. զոր եւ
սաղմոսերգ <ու>ն վար-
դապետէ սուրբ Հոգւովն
յասելն, թէ «Բանք Տեառն
որպէս զարծաթ ընտրեալ
եւ փորձեալ յերկրէ»: Եւ
զասելն «յերկրէ» դիտաս-
ցես, եթէ զերեւումն Որդ-
ւոյն Աստուծոյ մարմնով ի
սուրբ կուսէն յայտ առնէ
ժարդարէն (33, 27—34,
3): <Եւ Տեսիլդ ի վախ-
ճան է>:

1. Եւ զի երեւեցաւ քեզ
ծովագոյն սառնանման տե-
թոռ չորեքիուսի ծովագոյն
սիլ աթոռոյն՝ նշանակեալ
ցուցանէ զծփումն ալէկո-
դութեան աշխարհիս Հա-
եւ թաղաւորութեանն ցու-
յոց: Քանզի եւ թխագոյն
թանձր կտաւոցն ծած-
կումն՝ զօրինակ բերէ
զթանձրամած սղոյն, որ
ունելոց է զաշխարհս ա-
մենայն. [վասն զի Տեսիլդ
ի վախճան է]:

2. Եւ նափորտն բեհե-
ղեայ, զոր տեսանէիր ծա-
լեալ եւ եղեալ ի վերայ
սկտեղն եւ զունդն ոսկի
որ կայր մերձ նափոր-
տանն <զնստումն դահու
քահանայութեանն եւ թա-
ղաւորութեանն ցուցանէ>.
զոր արդարեւ Բանն Աս-
տուած հաստատէ>. նշա-
նակէ մինն զքահանայու-
թիւնն եւ միւսն զթաղա-
ւորութիւնն: Եւ զի ոչ ոք
էր որ արկեալ էր
զիւրեաւ զնափորտն, եւ
ոչ այն ոք էր որ զզունդն
ունէր ի ձեռին՝ լուր ստու-
դապէս, զի լոեսցէ մերձ
ընդ մերձ թաղաւորու-
թիւն յազդէդ Արշակու-
նեաց եւ քահանայութիւն
ի ցեղէ արժանաւոր քա-
հանայապետին Գրիգորի:

3. Եւ զի տեսեր զոլոռուղ սստոցն թառամս եւ ծըն-կեալս եւ ոչինչ բնաւ նմանս ա՛յլ ոլողոցն որ ի ձիթենւոջն էին, տե՛ս ճշդրտաղէս եւ ծանիր, զի բարձեալ է սէր եւ արդարութիւն յամենայն մարդոց, որք ստութեամբ եւ ոչ ստուղութեամբ կարծեցուցանեն զանձինս սիրունս եւ պատուիրանտաղահան. Եւ այն յայտնի դրեալ կայ եւ կնքեալ ի գոլրութեան ամենազիտին Աստուծոյ, որ ներէ Երկայնմտութեամբ եւ հատուցանէ անաչոռութեամբ (33, 20—26) :

3. Եւ սստք չորք ձիթենւոյն, որ ի խոհարհ կողմն երկրի ձղտէին՝ Երեւելովն Երեք սստք հասարակատեսք չափով, եւ այն տուել միաթիւք ոլողովք, Եւ չորրորդն ի նոսա՞ զոր կիսաչափ ըստ հասարակութեան Երիցն եւ ոլակասաւոր ըստ ոլողարերութեանն տեսեր, որոց չորեցունց ոլողուղքն վտիտք էին եւ թառամք եւ բերքն ոլակասք եւ աննմանք քանզայլ ատոքատեսիլ ոլողուղք ձիթենւոյն։ Արդ ամփոփեազունկութիւնը մտացքոց եւ լուր եւ ասացից քեզ զոր ինչ սահմանեացն Բարձրեալն. յայսմհետէ մինչեւ ի վտիսնան աշխարհիս՝ Երեք տասներեկի համառօտեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի. մինչեւ յԵրեւումն ողղծոյն անաղատի, զոր Դանիէլ մարզարէի ասացեալ է սուրբ Հոգւոյն. Եւ լինին սոքա յայտնաղէս թուով ամք ՅՇ, ըստ միազոյդ ոլողոց Երից սստոցն եւ կիսոյն (33, 11—20) :

Այս համեմատութիւններէն յայտնաղէս կը տեսնուի, թէ Ա. Մեկնիչը ինչպէս Տեսիլքի նախորդ մասերը, նոյնպէս այս կրկին,

Տեսիլքին հարազատ հասուածները մեկնածէ վարդապետական-բարոյական տեսակետով։ Բ. ՄԵԼԻՆԻՉԸ կը վիճուէ մի և նոյն հասուածներու մէջ մարդարէական գուշակութիւններ, եւ կը մեկնէ հրեշտակի բերնով առազային տեղի ունենալիք դէպքերը, ուրիշ խօսքով կը մերձեցնէ Տեսիլքի տեղիքները արդէն տեղի ունեցած անցքերու եւ դէպքերու։ Ասկէ դիւրին է հետեւցնել, թէ ահոր, Բ. ՄԵԼԻՆԻՉԻ գրչէն ներմուծուած են Տեսիլքին մէջ այն գուշակական հասուածները, որոնք թէ ըստ բովանդակութեան եւ թէ ըստ լեզուին անհարազատ են Տեսիլքի կառուցուածքին։

Այս Բ. ՄԵԼԻՆԻՉԻն է Ա. Յ. Հ հասուածին մէջ մուծուած «զնսոսումն — հաստատէ», զոր փոխազբեցի Բ. 2: Խոկ Բ. 1 հասուածին «Տեսիլդ ի վախճան է» ինձ կը թուի թէ կը պատկանի Ա. ՄԵԼԻՆԻՉԻն (Ա. 1). վասն զի Տեսիլքին Սկզբնազիրը կ'աւարտէր առանց տարակուսի «արածթի սկտեղ» երեւմամբ, որուն վրայ ոլէտք է ենթաղրել անշուշտ «նախորան» եւ «մազաղաթ»ը, նշանակ քահանայութեան եւ աւետարանական քարոզութեան, որոնց մեկնութիւնը Ա. 1 համառոտուած է այժմ։

41. Սկզբազի վրայ տեսնուած «զունդ մի ոսկի բոլոր», Բ. Խմբազրի յաւելուածը կը համարիմ։ Այս զունդը ըստ Բ. 2. «նշանակէ . . . զթաղաւորութիւնն»։ Եւ որովհետեւ «ոչ այն ոք էր որ զգունդն ունէր ի ձեռին», կը մեկնուի թէ «լուսոցէ մերձ ընդ մերձ թաղա-

ւորութիւն յազգէդ Արշակունեաց»։ Եւ քիչ
յետոյ ալ կ'ըսուի թէ վասն զի «յայտական
երեւմամբ կայր դունդն», «ծանիր հաւաս-
տեաւ, զի մերձ յերեւումն պղծոյն անապատի
դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակու-
նեաց» (34) :

Բոլորակ ոսկի զունդին խորհրդական
նշանակութիւնը, որով «թագաւորութիւնը»
կ'իմացուի, կը յիշեցնէ ինձ Ստոյն կալիս-
թենէսի Աղեքսանդրի վարուց պատմութեան
հետեւեալ տեղիքը. Երբ Դարեհ Աղեքսանդրի
մանկական հասակը ծաղրելու համար ուղար-
կած էր անոր փոկ եւ գնդակ, Աղեքսանդր
իւր պատասխանին մէջ կը գրէր. «Եւ զոր ա-
ռաքեցերն փոկ եւ զունդ եւ արկղիկ ոսկւով,
զու ինձ առաքեցեր զայս իբրեւ խաղ զիս առ-
նելով. բայց ես զայս իբրեւ բարի նշանակ ա-
ռեալ ընկալայ... Զգունդդ զոր առաքեցեր,
նշանակեցեր ինձ տիրել բոլոր աշխարհիս, զի
գնդաձեւ <եւ> բոլորակ է աշխարհս»¹³։
Գունդի նմանութիւնը «զնդաձեւ եւ բոլորակ
աշխարհի» հետ եւ անոր խորհրդական նշա-

¹³ Այսպէս համաձայն Վիեննայի Միհթ. Մատ-
թ. 947, թղ. 38ա ձեռագրին. Վենետիկի տպագիրն կը
կարդայ. «Առաքեցեր ինձ ընծայս փոկ եւ զունդ եւ
արկղիկ ոսկւով. զու ինձ զայս ետուր... եւ զգունդս
որ նշանակեցեր ինձ իբրեւ թէ զաշխարհս հասեալ կա-
լոյց յիշխանութեան, քանզի... աշխարհս» (էջ 53—54)։
Յն. τῇ δὲ σφαιρᾳ ἐσημαῖας μοι, ὡς τοῦ κόσμου περι-
χρατήσω· σφαιροειδῆς γὰρ καὶ στρογγύλος ὑπάρχων ὁ
κόσμος. Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callis-
thenes), vol. I. Recensio vetustra, ed. G. Kroll,
Berlin 1926, p. 43.

նակութիւնը աշխարհակալութեան կամ թագաւորութեան կ'երեւայ թէ չառ հին է : Կը տեսնենք «ոսկի գունդին» գործածութիւնը այս իմաստով նաեւ Հռովմէական եւ Բիւղանդական կայսերաց դրամներու վրայ : Բ . Մեկնիւը ոսկի գունդին տիեզերակալութեան կամ թագաւորութեան գաղափարանիշ ըլլալը ուղղակի Բիւղանդակաշն դրամներէն ուսած է , թէ Աղեքսանդրի Պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն . կը մնայ խնդրական :

Այս Մեկնիւը հաւանօրէն Զ .—է . դարու հեղինակ է , անիկա ապրած է ժամանակ մը , երբ Հայոց քով ընդունուած էր «Սուրբ Աստուած» Երիցս սրբասացութիւնը : Պարագայ մը , որ առ կանուխ Զ . դար կը տանի զմեզ : Տեսիլքին վերջաւորութեան կ'ըսուի թէ մանկուին կատարեալք եղեալ «զսուրբ Աստուածն Երդէին» : Խօսքը «Սուրբ Աստուած , սուրբ եւ հզօր , սուրբ եւ անմահ» Երդին մասին է : Յովհ . Դամասկացի եւ այլք միաբան կը հաստատեն թէ Երդս առաջին անդամ Պրոկլ հայրապետ մուծած ըլլայ Կ . Պոլսոյ Եկեղեցւոյ մէջ 446ին , առթիւ այս թուին տեղի ունեցած Երկրաշարժին : 451ին Քաղկեդոնի ժողովը վաւերացուց Երդիս հրապարակային գործածութիւնը : 481ին Պետրոս թափիչ Անտիոքի պատրիարքը կցեց Երդիս «Որ խաչեցար վասն մեր» յաւելուածը . որ առիթ տուաւ Զ . դարուն մեծամեծ վիճմանց ¹⁴ :

¹⁴ Dictionnaire de Théologie, par l'abbé Bergier. t. IV, p. 618 (s. v. Trisagion).

Հայոց Եկեղեցին որպեսուց զայն Զ. դարու առաջին կէսին, միջնորդութեամբ Միաբնեայ Ասորիներու : Երդիս առաջին լիշտակութեան կը պատահիմ «Ասորեաց աղղավասաց» առ Ներսէս Աշտարակեցի (548—557) դրած թղթին մէջ . «Եւ այսովէս վասարանմքը . Առւրբ Աստուած, սուրբ Եւ Հզօր, սուրբ Եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեայ մեզ» (Գիրք թղթոց, 53) : Այս առջերը կը կրկնեն բառ առ բառ Ներսէս կաթողիկոս իւր պատասխանին մէջ (անդ, 56) և Արդիշոյ եղիսկոպոս (անդ, 69) և Յովհ . Գարեղինեցի իւր առ Ազուանս դրած թղթին մէջ (անդ, 83) : Է. զարուն ընդունաւած էր այն արդէն հասարակաց աղօթքներու չարքին : Վըթանէս Քերպող իւր Պատճառք չուրից ժողովոցն զրութեան մէջ (անդ, Էջ 123) կը զրէ այսովէս . «Խոյնովէս Եւ Երիցո որբասացութեամբ Որ խաչեցար հրամայեցին մեզ ասել անդանդակ յարձակ աւորս առաւօտու և Երեկորի . իսկ ի Յարութեանն առաւօտու և Երեք ժամու և Երեկորի Երիցո սուրբ Աստուած, սուրբ Եւ Հզօր, սուրբ Եւ անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեայ մեզ : Իսկ բազումք հանդերձ ընակչօք որբոյ քաղաքին ոչ կացին ի Նիկիական սահմանին և ուրացան գհրաշալի խառնումն և զանձառ միաւս րութիւնն . . . և վասն այնորիկ ոչ ի հաւատինչ նղոփեն և ոչ ի սրբասացութեանն Որ խաչեցար ասեն . . .» :

43. Ա. Եւ Բ. Մէկնիշներու տարբերու-

թիւնը կ'եր հանելու համար ուշագրաւ է հետեւեալ տեղիքն ալ, զոր տեսանք արդ էն վերագոյն յառաջ բերուած համեմատութեան մէջ :

Տեսիլքին մէջ կ'ըսուէր . «Տեսի աթոռ մի բարձր չորեքկուսի, ծովագոյն սառնակերպ» (29) : Ա. Մեկնիչը յառաջ բերած էր տեղիքս անփոփոխ . «աթոռ չորեքկուսի ծովագոյն սառնակերպ» . իսկ Բ. Մեկնիչը վերածած էր զոյն «երեւեցաւ քեզ ծովագոյն սառնանման տեսիլ աթոռոյն», որ «նշանակեալ ցուցանէ զծփումն ալէկոծոթեան աշխարհիս Հոյոց» : «Ծովագոյն սառնանման» բառերը ներշնչած են իրեն երեւակայել ծովեւ ալէկոծոթիւն . վասն զի չէ հասկցած «ծովագոյն սառնակերպ» բառերուն զասական նշանակութիւնը : Ծովագոյնն է հոս ֆարσիս . այսպէս Դան . Ժ . 6. «մարմին նորա ծովագոյն (յն . τὸ σῶμα αὐτοῦ ὁσεὶ ֆարσίς) . իսկ Յովհ . Ոսկերերանի Յովհաննու Մեկնութեան մէջ (էջ 113) կ'ըսուի . «զծովագոյնն զծիրանին Երփին Երփին հարկանելոյ» (յն . τῆς ἀλουργίδος τὸ ἄνθος, այսինքն «զգոյնն (կամ զծովիկն ծիրանւոյն) . այլուր՝ նորագիւտ Բ. Մնաց . Բ. 7 ունինք «ծովագործ (կարդա՛ ծովագոյն) ծիրանւոյն», որ սովորական օրինակին մէջ թարգմանուած է ոլարզապէս «ծիրանի» համաձայն Եօթանասնից յոյն բնագրին, ուր ըսուած է . ἐν τῇ πορφύρᾳ . Յոյն ֆարսիս ուրիշ տեղեր սառագարձուած է «ակն թարշչի» կամ «ակն թարսոսց» (Հմմտ . Երեմ . ԺԹ . 2 . Եղեկ . Ա . 16 . Երդ Երկոց, Ե . 14 ևն) :

Սառնակերպն է ըստ Իմաստ . ԺԹ . 20 . «ոչ հալէին զառնակերպ զղիւրահաւզագդ անուշակ կերակերոյն» = չօստաձևոցի , «բիւրեղակերպ» . իսկ չրստաձևոց թարգմանուած է Եւազր , 10 «սառնազոյն» , որ սովորաբար «ակն վանեայ» կը հայացուի . այսպէս Եղեկ . Ա . 22 . իբրեւ զտեսիլ ական վանի = աշ օրաժւու չօստաձևոց . Ես . ԾԴ . 12 . զղբունս քո յականց վանեայց = τὸς πύλας σον λιթօնս չօստաձևոց Եւ Բարսղի Վեցօրեայք , 50 . «վանակն ասեն թէ ի ջուրց , որ սլաղեալ խոտանան . . . զալ ի կերպարանս ականց սլատուականաց» :

Ըստ այսմ «ծովագոյն սառնակերպն» է հոս «բիւրեղակերպ յակինթը» . որմէ կաղմուած է աթոռը :

44 . Այսպէս նաև թէ Տեսիլքի Եւ Ա . Եւ Բ . Մեկնութիւններու հեղինակները տարբեր անձինք են , կարելի է տեսնել հետեւեալ համեմատութիւններէն , ուր զգալի է լեզուի եւ ըմբռնման զանազանութիւնը :

- | | |
|---|--|
| 1. բացաւ փեղկ մի ծածկութիւնաւոյն . | 1. Երաց զմասն ինչ կտաւոյն . |
| 2. մերձ ի սուրբ խորհուրդն | 2. հուպ առ տէրունական խորհուրդն |
| 3. ծառ մի ձիթենի . . . սլողաւից . . . որոյ քերն էր քազմապուղ եւ տեսիլն . . . սքանչելի . | 3. Երեւումն քեզ սբան չելատեսիլ ձիթենոյն . . . քազմաբեր սլողաւից . . . զձիթենին լիապուղ . . . |
| 4. Երեք սստք միաչափ եւ հասարակապուղի եւ քեւէին | 4. Երեւելով Երեք սստք հասարակատեսիլ չափով . եւ այն առաւել միաբիւգ պտղովի . |

5. Եւ չորրորդ ի նոցանէ
որպէս կիսաքաղաքին եւ
նուազապտուղ ըստ երկայ-
նաշափութեան երիցն երե-
ւէր :

6. Եւ ոլտուղք չորե-
ցունց ոստոցն ոչինչ բնաւ
էին նմանք եւ կամ հաւա-
սարք պտղաբերութեան
պտղաբոյծ ատոֆութեանն
այլոց պտղոցն ձիթենւոյն,
այլ նուազք առաւել թուով
եւ վտիսի առոքութեամբ,
որպէս թէ ծնկեալք էին :

7. Գրեալ ի սկզբանն
կարգս ինչ սակաւ ոսկե-
տեսիլ դրով... եւ ի միջոյ
կողման մաղաղաթին...
այլ կարգք ինչ եղծեալք
նմանս այլ ոլտղոցն...:

8. Եւ հուսկ յեզր մա-
դաղաթին... տեսանէի այլ
եւս կարգ մի եւ կէս կար-
գի՝ գրեալ ոսկեղիր դրով
առաւել սբանչելապէս, ըստ
տեսոյ առաջին կարդացն
գրելոց ի սկզբան մաղա-
ղաթին...

9. Կային շուրջ զծնօ-
տիւք սկտեղն անթիւ բազ-
մութիւնք տղայոց... դէմք
ամենեցուն ի սուրբ սե-
ղանն հայէին՝ չդարձու-
ցեալ քնար ուրեմ զաչս
իւրեանց ի խորհրդոյն փըր-
կութեան :

5. չորրորդն ի նոստ,
զոր կիսաշափ ըստ հասա-
րակութեան երիցն եւ պա-
կասաւոր ըստ պտղաբե-
րութեանն տևեր...:

6. Որոց չորեցունց
ոլտուղքն վտիտք էին եւ
թառամֆ. եւ բերքն պա-
կասի եւ աննմանք քան զայլ
ատոֆատեսիլ պտուղս ձի-
թենւոյն... Տեսեր զպտուղս
ոստոցն թառամս եւ ծըն-
կեալս եւ ոչինչ բնաւ
նմանս այլ ոլտղոցն...

7. Գրեալ ի սկզբանն
կարգս ինչ ոսկեղէն զրով
... ի միջոյ կողմն մա-
դաղաթին... կարգք ինչ
խանգարեալք եւ ջնջա-
ղիւրք...:

8. Եւ այլ կարգն եւ
միւս եւս կէս կարգին,
... գրեալ սքանչելապէս
ոսկի դրով ի ստորին եզեր
մաղաղաթին... ծանոյց
զայս... սքանչելատեսիլ
ոսկէղիր կարգովն եւ կար-
գակիսաւն...:

9. շուրջ կալով ի վե-
րայ արծաթի սկտեղն...
տեսեր շուրջ զաստուա-
ծային սեղանովն պարելով
զտղայսն, չհայելով քնար ի
սայթամունս սնուտի հե-
րանոսական պաշտամանի:

45. Ուշադրութեամբ կարդալով Տեսիլքիս Բ. խմբագրութիւնն եւ անոր Մեկնութիւնը, կը թուի ինձ թէ նախնաբար իբրեւ Տեսանող նկատի առնուած է Դանիէլ ասորի Քորեպիսկոպոս, յեցած Փաւոտեայ Բիւզանցիոյ հետեւեալ տեղիքին վրայ, զոր յառաջի բերեմ իր կարեւոր մասերու մէջ.

«Արդ միաժողով եղեալ մեծամեծ նախարարացն եւ ի մի վայր եկեալք՝ խորհուրդ¹⁵ խորհեցան, հաւանեցուցին զթագաւորն ածել զծերունին զԴանիէլ յիւրեանց բանակն, զի ածցեն կացուցեն զնա իւրեանց զլուխառաջնորդ, զի նստցի նա յաթուն հայրապետական: . . . Եւ իրու մտանէր առաջի թաղաւորին Տիրանայ քորեպիսկոպոսն մեծն Դանիէլ, անդէն ի ձեռն առնոյր զկշտամբութիւն յանդիմանութեանն: Սկսեալ խօսել.
 <Եւ> յառաջ մատուցեալ ասէր եթէ ընդէ՞ր մոռացարուք զուք զԱսուած զարարիչն ձեր . . . զձեր քարոզն եւ զհրաւիրակն, զառաքեալն, առ ձեզ եկեալն սպանէք . . . զի թէոլէտ եւ զուք առ ձերում անմտութեանն տիրասպան աղդին խորհրդոյն հաղորդեցայք՝ Հրէից . . . սոյնալէս եւ զուք լսու նոցին օրինակի կատարեցէք: Արդ վասն այսչափ ստութեանց ձերոց եւ սլզաթեանց բարձգէ Տէր զթագաւորութիւնոյ ձեր ի ձենց: բարձգէ եւ զժահանայութիւնոյ ի ձենց: Յըուեսջիք եւ բաժանեսջիք: Եւ յըուեսցին սահմանք ձեր

¹⁵ Տոլ. խորհուրդք.

որովէս եւ իսրայէլ, եւ անտէրունչք [եւ անխնայ] եւ անխնամք լիջիք. եւ լիջիք դուք իրբեւ զիսաշինս¹⁶ զի ոչ զուցէ նոցա հովիւ[ք] . . . : Այլ զի կոչեցէք զիս ելանել դաւ առ ձեզ, զա՞յս ամենայն կամէիք լսել դուք յինէն: Եթէ իմ չէր զայս ամենայն պատմեալ ձեզ, սակայն այս ամենայն լինելոց էր ձեզ վասն սովանման արդարոյն մեծին մանգանն Յուսկանն առաքինւոյն առաջնորդին ձերոյ. որ էր ի տանէն զաւակին Գրիգորոյ. զի այս ամենայն լինելոց է ձեզ, զի այսպէս եցոյց ինձ Տէր: Այլ զի յղեցէքդ առ իս, եթէ եկ կաց մեզ դլուխ եւ առաջնորդ. զիա՞րդ լինիցիմ առաջնորդ այնոցիկ, որք ոչ զառնայցեն զկնի Տեառն . . . Զայս բանս խօսեցաւ սուրբ ծերունին Դանիէլ քորեպիսկոպոսն առաջի թագաւորին Տիրանայ եւ առաջի իշխանացն, ովեացն եւ ամենայն զօրացն: Եւ մինչ զեռ խօսէր նա զայս ամենայն՝ հիացեալ զարժացեալ թագաւորին միտ զնելով լուս եւթ կայր¹⁷»:

46. Դանիէլ իւր խօսքերը Տիրանի հասցէին է ուղղած. կը ովատմէ արքունական տան իրեն եղած յայտնութիւնը ապագայի մասին. իր Տեսլեան մեկնիչը ինքն է եւ համարձակ կը սովառնայ արքային: Այսպէս նաև Սահակի Տեսլեան Բ. խմբագրութեան մէջ չըեցակը նկատի ունի յատկառէս Արշակունի

¹⁶ Տալ. զիսաշինք:

¹⁷ Փ. Բիւզ. Պ. 14 (Էջ 33—36 տալ. Պատկ.):

տունն եւ Երկրորդարար միայն Գրիգորի
տունը. ըստ այսմ ալ կը խօսի. «Լուսցէ մերձ
ընդ մերձ թաղաւորութիւն յազգեղ Արշա-
կունեաց եւ քահանայութիւն ի ցեղէ արժա-
նաւոր քահանայապետին Գրիգորի» (34).
«զարձեալ յառնէ թաղաւոր յազգեղ Արշա-
կունեաց եւ նորողի աթոռ հայրապետութեան
ի շառաւեղէ որբոյն Գրիգորի» (34) : Անդամ
մը նաև «յազգէ նախարարացդ Հոյոց» (35) :
Ուստի Երկիցս «յազգէդ Արշակունեաց», դ դի-
մորոշ յօդով, մինչ Երբ խօսքը Գրիգորի տան
մասին կ'ըլլայ, կ'ըսուի անորոշաբար. «ի
ցեղէ . . . Գրիգորի». «որք ի զաւակէ Երանել-
ւոյն Գրիգորի յաջորդեսցեն արժանապէս զա-
քոռ քահանայապետք ոմանք յաթոռ որբոյն
Գրիգորի» (34). «նորողի աթոռ հայրապե-
տութեան ի շառաւեղէ Գրիգորի» (34). «նստի-
լոց են քահանայապետք ոմանք յաթոռ որբոյն
Գրիգորի» (34). «նորողի աթոռ հայրապե-
տութեան ի շառաւեղէ Գրիգորի» (34). «նստի-
լոց քահանայապետ արդար ի ցեղէ որբոյն Գրի-
գորի» (35). «միւս եւ զաւակ նորին յաջոր-
դեալ զաթոռ քահանայապետութեան» (35) :
Կը սպասուէր, որ Հրեշտակը, որ Ս. Սահա-
կին հետ կը խօսէր, ըսէր. «զաթոռդ», «ի
զաւակէդ», «ի շառաւեղէդ», «ի ցեղէդ» եւն:
Արտայայտութեան այս ձեւը կը փոխէ
Հրեշտակը միայն Մեկնութեան վերջաւորու-
թեան. «ահա յարգանդէ զաւակիդ, որ տուաւ
քեզ յարարչէն» (35). «ծանոյց քեզ . . . որպէս
<եւ> ճշմարիտ նախնային քում՝ առն Աս-

առւծոյ Ա. Գրիգորի¹⁸ . ուր յայտնապէս
Յուսիկի դէմքը կը ցցուի :

47. Արդեամբք ալ Դանիէլի Տեսլեան հետ
չիւսուած է նաեւ Ա. Յուսիկի Տեսիլը, զոր
դտած է խմբագիրը նոյնողէս Փ. Բիւզանդեայ
Պատմութեան մէջ (Գ. 5, էջ 11—12 Պատկ.) :

Մինչ Դանիէլ ասորի իւր Տեսլեան մէջ
Հայաստանի քաղաքական առագան նկատի
ունի, Ա. Յուսիկ կ'ընդունի իւր Տեսլեան մէջ
հայ Եկեղեցւոյ առագայի մտոին յայտնու-
թիւններ : Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեան մէջ
կը կարդանք . «Մինչ նա (Յուսիկ) հոգացեալ
վասն իւր<ոց> ծննդոց միացելոց դաւակաց
(տպ. զաւակին . այսինքն՝ Պատլոյ եւ Աթա-
նագինեայ) . Եւ վասն այսորիկ հոգալով կայր
յաղօթս առ Տէր . Եւ Երեւեցաւ նմտ Հրեշտակ
Տեառն ի տեսլեանն Եւ առէ ցնա . Յուսիկ
որդի Գրիգորի, մի Երկնչիր . զի լուսւ Տէր
աղօթից քոց . Եւ ահա ծնցին ի քոց զաւա-
կացդ այլ զաւակք . զի լիցին¹⁹ նոքա ի լու-
սաւորութիւն զիտութեան Եւ աղբիւրք հո-
գեւոր իմաստութեան Հայաստան աշխարհիս :

¹⁸ Համեմատէ այս տեղիքը Տեսլեան Յառաջարա-
նին հետ, ուր կ'ըսուի . «Ճեւացո զքեզ ըստ օրինակի
նախնային քո բարեկալաշտի սրբոյն Գրիգորի» (27) :
Հրեշտակը կ'ակնարկէ հոս Գրիգորի Տեսիլքը, զոր աչքի
առաջ ունեցած է Տեսիլքին խմբագիրը :

¹⁹ Տպ. «Ճնցի... զաւակ... զի լիցի... աղ-
բիւր...» : Խօսքը Յուսիկան որդւոց Պատլի եւ Աթանա-
գինէսի մասին է . որոնց շառաւիղէն պիտի ծնին Ներ-
սէս : Այսպէս յողնակի կը ոլահանջէ տեղիքս յետազայ
սլարբերութիւնը, թէեւ Ներսիսի անձին կը հայի ամ-
բողջութիւնը . լոելեայն ակնարկուած են նաեւ Սահակ
եւ Մաշտոց :

Եւ ի նոցանէ բղխեսցեն շնորհք պատուիրա-
նացն Աստուծոյ եւ խաղաղութիւն բազում եւ
չինութիւն եւ հաստատութիւն բազում եկե-
ղեցեաց ի Տեսոնէ նոցա տացի , բազում յաղ-
թութեամբ եւ մեծաւ զօրութեամբ . եւ բա-
զում մոլ^{<որ>}եալք դարձցին ի ճանապարհո-
ճշմարտութեան . որով եւ Քրիստոս բազում
լեզուօք վասաւորեսցի նոքօք . որք սիւնք եկե-
ղեցեաց լինիցին եւ մատակարարք բանին կե-
նաց . եւ հիմունք հաւատոց , պաշտօնեայք
Քրիստոսի . . . : Եւ բազում տունկք պազա-
րելք եւ շայեկանք եւ օգտակարք ի հոգեւոր
զրախտին ի նոցամշակութեանն աջոյն տնկես-
ցին եւ ընկալցին զօրհնութիւն յիստուծոյ :
Իսկ որք ոչն կամիցին տնկել նոքօք եւ ի նոյն
հոգեւոր ցօլոյն զիստութենէ ըմպել՝ խոտան
զտանիցին մերկեալք յանէծո . եւ վաղձան
նոցա լիցի այրումն հրոյն : Բազում անդամ
վասն Տեսոն լինիցին նոքա ի հեռ եւ ի նա-
խանձ [յ]անարժանացն , այլ կացցեն ի հա-
ւատոս անշարժ իրրեւ զվէմ եւ յաղթեսցեն
նոցա համբերութեամբ բազմաւ : — Եւ յետ
նոցա թագաւորեսցէ ստութիւն յաղարասան ,
յանձնառէր , յարծաթառէր , ի մտախար , յան-
պատսպարան , յանողխան , ի սուտակ եւ ի
բանսարկու մարդկանէ . Եւ առա եթէ ոք
զոցի՝ որ եւ արացէ ունել զուխտ հաստա-
տութեան հաւատոյ , հաղիւ հաղիւ : Եւ զայ-
ամենայն լուեալ մանուկն Յուսիկ ի հրեշ-
տակէն՝ միսիթարութեամբ մեծաւ զոհանայ

զԺԵՄՈՒՆՔ ԱԿԱՊՈՒԾՈՅ, որ արժանի արար զիտ
այսովիսի յայտնութեան պատասխանոյն» :

Ա. Յուսիկի Տեսիլքը կ'ընդգրկէ մօստ-
որապէս 360—385 շրջանը, երբ Ներուկո Մեծ
կ'ընտրուի Հայոց հայրապետ, և անոր մտ-
հուրնէ վերջը կու զան անարժան աթոսա-
կալներ :

Յուսկան և Դանիէլի Տեսիլքներու հի-
ման վրայ զարդացած է Բ. Խմբաղրութիւնը :

48. Բատ Բ. Խմբաղրութեան կ'ենթաղրէ
Տեսիլը զուշակութեանց լրանալուն համար
չորս ժամանակամիջոց, այս ինքն 1 + 1 +
1 + ½ : Այս ժամանակամիջոցները արտայո-
սուած է Տեսլեան մէջ այսովէս .

Զիթենին ունի չորս սատ, ասոնցմէ երեքը
«միաչափը և հա<ւա>սարա[կա]պտուղը
Երեւէին և չորրորդն [ի նոցանէ] որովէս կի-
ստրաժին [և նուազապտուղ] ըստ Երկայնա-
չափութեան Երիցն [Երեւէին]» : Այս Երեւոյթը
կը բացատրէ հրեշտակը այսովէս . «Երեք տաս-
ներեակը տմաց և կէս տասներեկին համա-
ռօտեսցի(ն) ի վերայ ամենայն աշխարհի
մինչեւ յերեւումն ողջծոյն անապատի, զոր
Դանիէլ մարդարէի տասցեալ է սուրբ Հոգ-
ւոյն . և լինին սոքա յայտնաուէս թուով ամք
Յօ՛ , ըստ միազոյդ ողողոց Երից սոտոցն և
կիսոյն» (33) :

Այս 350 տարիներու ծաղման մասին թող-
լով խօսիլ յետոյ, նկատենք այժմ այն անց-
քերը, որոնք տեղի պիտի ունենան այս չորս
ժամանակամիջոցներու մէջ : Այս մասին ու-

նինք ուրիշ հասուած մը Տեսլան մէջ, այն է «Մազաղաթին հասուածածեւ», ուր դրուած են իւրաքանչիւր ժամանակամիջոցին զէպ-քերը, զորոնք հրեշտակը կը բացատրէ այս-պէս.

Ա. Միջոց կամ Տասներեակ. «Մազաղաթն հասուածածեւ որ ցուցաւ ֆեզ գրեալ ի սկզբանն կարգս ինչ ուկեղէն գրով՝ զձեռնադրութիւն արանց սրբոց եցոյց ֆեզ շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ. որք ի զաւակէ երանելոյն Գրիգորի յաջորդեսցեն արժանապէս յաթոռ ժահանյապետութեան. նույն են արք ըն-տիրք²⁰, գրեալք ուկետեսիլ գրով ի դպրու-թիւն կենաց» :

Նկատի ունի Տեսիլը.

Փառներսէն		350—373.
Շահակ Էւ		
Ներսէս Մւծ		

Բ. Միջոց կամ Տասներեակ. «Եւ զի երե-ւեցան ի միջոյ կողմն մազաղաթին՝ հեռի յու-կեզիր կարգացն՝ կարգք ինչ խանգարեալք եւ ջնջագիրք, զիտեա՛, զի նստելոց են ժահ-անյապետք ումանի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, որք ոչ ըստ երամանի սրբոց առաքելոցն եւ ոչ ըստ կանոնի սուրբ ժողովոյն ՅՓԸիցն լի-նին ճեննադրեալք յերկնաւոր պատիւ, այլ ըստ փառաց աշխարհիս ճգտին ի պատիւն յանդգնութեամբ. որք են արծաթասէրք ա-

²⁰ Հմմա. Յուսիկի Տեսիլքը (§ 47) :

ուաւել քանի աստուածակրք²⁰։ Եւ վասն զի խոտան է քահանայութիւնն եւ ոչ ըստ հանոյից Բարձրելոյն՝ ջնջեալ են նորա ի դպրութենէ երկնից բարութեանն . . .»։

Խօռքը հետեւեալ կաթողիկոսներու մասին է, որոնք Աղքանոսի անէն էին եւ չունէին կեսարիոյ մետրապոլիտին ձեռնազրութիւնը, ուստի եւ խափանուած էր անոնց իշխանութիւնը եղիսկոպոս ձեռնազրելու («խոտան է քահանայութիւնն»։ Հմմտ. Փ. Բիւղ. Ե. 29, Զ. 2—4)։

Յուսիկ Բ.

<i>Զաւէն</i>		373—385.
<i>Շահակ</i>		
<i>Ասպուրակէն</i>		

Գ. Լ. Դ. Միջոց կամ «Տասներեակ եւ կէս Տասներեկին»։ «Եւ այլ կարգն եւ միւս եւս կէս կարգին որ երեւեցաւ քեզ զրեալ սբանչելապէս ոսկի զրով ի ստորին եզեր մազաղաթին, ծանիր հաւաստեաւ, զի մերձ յերեւումն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ քակաւոր յազգէդ Արշակունիեաց եւ նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւեղէ սրբոյն Գրիգորի։ . . .²¹ [Եւ ի ժամանակս գոռոզացելոյ թշնամոյն արդարութեան նստի քահանայապետ արդար ի ցեղէ Գրիգորի։ Եւ քահանայացեալ առաջինն կատարէ զաւորսիր կրեալ նկնութիւնս բազումս ի սուտ ա-

²¹ Այս հատուածն ամբողջութեամբ Գ. Խմբաղբէն է։

ոսքելոց իշխանին կորստեան, եւ վախճանի խաղաղական հանգստիւ եւ ոչ սրով : Եւ միւս զաւակ նորին յաջորդեալ զաքոռ ժահանայապետութեանն՝ բազում եւ ազգի ազգի համբերեալ ժերանաց եւ զանից, սովոյ եւ հալածանաց եւ դառն նեղութեան՝ ժամանակս բազումս՝ յանօրէն իշխանին դահճացն՝ սրով ընկալցի զվինո մարտիրոսութեանն»] (35) :

Կ'ակնարկուին Գ. Մահակ 386—438 :
[Գ. Յովոէփ 439—453] :

Այսողէս Տեսիլքը կ'ենթաղրէր երեք ժամանակամիջոց լիտթիւ և միտչափ և կէս ժամանակամիջոցի, որոնք կը կոչուին «տառներեակ» : «Տառներեակ» այս տեղ արտացայտութեան ձև մըն է, որ կ'ամփոփի իւր մէջ ՅՈ տարիներու զումարում : Բայ այսմ

$$3 \times 30 + 15 = 105$$

Դանիէլի մահէն (սովորական հաշուով \dagger 348) մինչեւ 453, երբ նահատակուեցաւ Յովոէփ, ձշղիւ 105 տարի կ'ընէ :

Տեսիլքն և անոր Մեկնութիւնը այս բովանդակութեամբ կը կազմէր Բ. խմբագրութեան էական ծաւալը : Կը կասկածիմ սակայն, թէ Մահակի և Ա. Յովոէփի մասին դուշակուած ժանրամասնութիւնները հարազատ ըլլան Բ. խմբագրութեան : Ինձ կը թուի թէ այս քառակուսի վակաղձի մէջ առնուած հաստածը բոնի յաւելուած մըն է Գ. խմբագրէն (տե՛ս վարը) : Կը համարիմ թէ Բ.

Խմբագրութեան մէջ այս վերջին $1\frac{1}{2}$ Միջոցը
կ'ամփոփէր միայն Ս. Սահակի կտթողիկո-
սութեան Երկար՝ 63 տարիները այսուհան.

Ա. Միջոց՝ 25 տարի.

Բ. „ 25 „

Գ. „ 25 „

Դ. „ 13 „

Ստացուած 88 տարիները զուժարելով
350 տարւոյն վրայ, որ մեր եւակէտն էր, կը
հասնինք 438 տարւոյն, որ Ս. Սահակի մա-
հուան տարին է։ Այս պէտքին խռախ կտ-
պուելու չէ ճշդրիտ ժամանակը բութեան։

Գ. խմբագրութիւն։

49. Երրորդ խմբագիրը կը ձգտի Տեսիլքո
ներկայացնել իրեւ Մեծին Սահակի եղած
յայտնութիւն։ Իրեն աւ ծանօթ եղած են
Յուսկան եւ Դանիէլի Տեսիլքները. անոնց
յատակագծի վրայ ձեւած է իւր խմբագրու-
թիւնը։ Տեսլեան Սահակի վերագրումը հար-
կադրած է խմբագիրը Բ. խմբագրութեան
ժամանակամիջոցները 50 տարւով յառաջմղել
եւ իր կարգին մարզարէութեանց ծիրը ընդ-
լույնել։

Նկատի առնելով այժմ այս՝ Յուսկան եւ
Դանիէլի Տեսիլքներու վրայ զարգացած «Սա-
հակայ» Տեսիլքը, հետեւեալ համեմատական
պատկերը կը ստանանք.

ա. Յուսիկ մտախորհ է ա. Սահակ մտախորհ է
իւր զաւակներու մասին, Գրիգորի տան յաջորդու-
վասն զի անոնք չունին սէր թեան մասին, վասն զի
եկեղեցական կոչման։ չունի ինքը արու զաւակ։

- թ. Աստուծոյ հրեշտակը ի Տեսլեան կը քաջալերէ զՅուսիկ, ակնարկելով ա-նոր թոռան Ներսիսի պայ-ձառ գործերու մասին:
- թ. Յուսիկ կը վախճանի:
- դ. Նախարարները զԴա-նիէլ կը հրաւիրեն յաթոռ:
- ե. Դանիէլ կը յանդի-մանէ զթաղաւորը:
- զ. Տիրասպան Հրէից կը նմանցնէ:
- է. Յանձն չ'առնէր ա-ռաջարկը Դանիէլ:
- ը. Դանիէլ ըստ Տես-լեան կը գուշակէ ապա-դան:
- թ. Թաղաւորը, նախա-րարք եւն կը լռեն. կը կը զարհուրին:
- ժ. Դանիէլ կը սպանուի ի ծերութեան:
- թ. Աստուծոյ հրեշտակը ի Տեսլեան կը խրախուսէ զՄահակ, յայտնելով թէ իր թոռներէն պիտի ելլեն ընտիր անձինք, որոնք պիտի փառաւորեն իրենց գործերով զԱստուծ:
- գ. Շմուէլ կը վախճանի:
- դ. Նախարարները կը խնդրեն, որ Աահակ բաղ-մի միւսանզամ հայրապե-տական աթոռի վրայ:
- ե. Աահակ կը յանդի-մանէ նախարարները:
- զ. Աահակ զանոնք տի-րանենդ, տիրասպան եւ մատնիչ կ'անուանէ:
- ի. կը հրաժարի Աահակ:
- թ. Աահակ կը սպասմէ Տեսլենդ, տիրասպան եւ մատնիչ կ'անուանէ:
- թ. Դանիէլ կը սպանուի ի ծերութեան:

Այս համեմատութիւնը կը բառնայ ամէն կասկած նկատմամբ գ. խմբագրութեան յառաջազայութեան: Այս 10 կէտերը ներկայ բնագրին հիմնական մասերն են, յատկապէս անոր կցուած Յառաջաբանին եւ Վերջաբա-նին:

50. Տեսիլքին այս կերպարանքը տալով
ստացած է ժամանակամիջոցներու բաժա-
նումը այսպիսի պատկեր մը .

Ա. Միջոց 400—427 Սահակ՝ կաթողիկոս.

Բ. „ 428—438 Հակառակաթոռ կաթո-
ղիկոսք.

Գ. „ 439—453 Յովսէփ կաթողիկոս,
Վարդանեանք եւ Ղե-
ւոնդեանք.

Դ. „ 453—485 Խոստովանողք, Վահա-
նեանք :

Ա.—Գ. Միջոցք խոտացած են հետեւեալ
հատուածին մէջ.

«Եւ այլ կարգն եւ միւս եւս կէս կար-
գին, որ երեւեցաւ քեզ գրեալ սքանչելապէս
ոսկի գրով ի ստորին եղեր մագաղաթին :
Ծանիր հաւաստեաւ զի մերձ յերեւումն պըղ-
ծոյն անապատի դարձեալ յառնէ թագաւոր
յազդէդ Արշակունեաց եւ նորոգի աթոռ հայ-
րապետութեան ի շառաւեղէ սրբոյն Գրիգորի :
Եւ վասն զի ոչ էին արհամարհեալք եւ ըն-
կեցեալք (Արշակունիք եւ Տունն Գրիգորի)
յերկիր ի կոխումն . այլ յայտական երեւմամք
կայր գունդն եւ ծալեալ պատուականու-
թեամք ցուցաւ նափորտն : Որ եւս առաւել
հաստատապէս ցուցաւ քեզ եւ ծանուց զայս
վերին ազդեցութիւնն սքանչելատեսիլ ոսկէ-
գիր կարգովն եւ կարգակիսաւն , որ ի ժամա-
նակս գոռողացելոյ քշնամւոյն արդարու-

րութեան նստի²² ժահանայապետ արդար, ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի: Եւ ժահանայացեալ առաջինն կատարէ զաւուրս իւր կրեալ նգնութիւնս քազումս ի սուտ առաֆելոց իշխանին կորստեան. Եւ վախնանի խաղաղական հանգստիւ եւ ոչ սրով: Եւ միւս եւս զաւակ նորին յաջորդեալ զաքոն ժահանայապետութեան՝ քազում եւ ազգի ազգի համբերեալ ժերանաց եւ գանից, սովոյ եւ հալածանաց եւ դառն նեղութեան ժամանակս քազումս՝ յանօրէն իշխանին դահնացն սրով ընկալցի զվնիո մարտիրոսութեան: Այն զի ցուցաւ ժեզ ի կարգին մասն մի ի զրելոցն կարմրադեղով՝ ստուգեալ հաւատարմութեամբ դաւանեաց զկատարումն մարտիրոսութեանն, որ դիպելոց է սրբոցն (34—35):

Ամբողջ այս ընդդուած հատուածը
Գ. Խմբագրէն է: Թոյլ է հոս քերականութիւնը եւ անկատ են նախաղասութիւնները:
Մեկնիչը նկատի ունի հոս Ա. Սահակը,
Ա. Յովսէկին եւ Ղեւոնդեան քահանայք: Նազիտէ թէ Ա. Սահակ «կրած է ճգնութիւնս բազումս ի սուտ առաքելոց իշխանին կորըստեան», այս ինքն Վուամ թագաւորի հրամանաւ դահազուրկ եղած է եւ եկած են անոր փոխարէն «սուտ առաքեալք», այս ինքն Առըմակ, Բրքիչոյ եւ Շահակ: Այս պարագանցոյց կու տայ թէ խմբագիրը կամ նոյն է Ղ. Փարսպեցւոյ վերագրուած Ա. Դրուագի

²² Կը սպասուէր հոս «նստցին քահանայապետք արդարք»:

կարկատիչին հետ եւ կամ կարգացած է այս
Դրուագը, ուր առաջին անգամ թխուած է
Սահակոյ զահաղբկութեան զրոյցը։ Ինձ կը
թուի թէ այս զրոյցը ծնած եւ զարգացած է
Յուսկան Տեսիլքի հիման վրայ։ Յուսիկ կը
տեսնէր ի մասին Ս. Ներսիսի. «Բազում ան-
դամ վասն Տեսոն լինիցին նոքա ի հեռ եւ ի
նախանձ անարժանացն, այլ կացեն ի հա-
ւասս անշարժ իրրեւ զվէմ եւ յաղթեսցեն
նոցա համբերութեամբ բազմաւ։ Եւ յետ նո-
ցա թաղաւորեսցէ ստութիւն յապարասան,
յանձնասէր, յարծաթասէր . . . յանոլիտան, ի
սուտակ եւ ի բանսարկու մարզկանէ» (§ 47)։
Տեսլեան այս տեղիքը մերձեցուած է Ս. Սա-
հակի և հնարուած են հակառակաթոռ կա-
թողիկոսներու՝ Առւրմակի, Բրքիշոյի և Շա-
հակի զէմքերը։ Այս կէտին վրայ ուրիշ տեղ
խօսելու առիթը ոլիտի ունենամ։

Ամբողջ հատուածին բոնի յաւելուած
ըլլալը կը տեսնուի նաեւ յաջորդ սլարբերու-
թենէն։ Կ'ըսուի թէ «նստի քահանայալեա-
արդար ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի. Եւ քահա-
նայացեալ առաջինն . . . եւ միւս եւս զաւակ
նորին յաջորդեալ զաթոռ քահանայալեատու-
թեանն»։ Ի՞նչ աղերսով են հոս «առաջինն»
և «միւս եւս զաւակ»։ Եթէ «նստի քահա-
նայալեատ արդար ի ցեղէն Ս. Գրիգորի», այդ
քահանայալեատը չէր կրնար յանկարծ երկու
զէմք զգենուլ՝ ըլլալու համար «առաջին . . .
եւ միւս եւս զաւակ»։ Ս. Յովսէփ «ի ցեղէն
Ս. Գրիգորի» չէր եւ ոչ ալ «միւս եւս զաւակ»

Սահակայ՝²³ թերեւս հոս «զաւակ» աշակերտ իմասով առնուած է. այս դէպքին պիտի սպասուէր, որ յիշուէին նաեւ Գիւտ եւ Յովհաննէս Մանղակունի։ Ի՞նչ նպատակ ունէր Յովսէփի առընթեր՝ Ղեւոնղեանց քահանայից նահատակութեան յիշատակութիւնը։

Տեսիլքի բնագիրը, ըստ խորագրին, գրուած էր կարմրագեղով իբրեւ «բան Հօր», եւ Մեկնութիւնը սեւագեղով իբրեւ «բան Հրեշտակին»։ Այս զանազանութիւնը գոյնեւու եթէ հնագոյն օրինակին, ենթադրենք. խմբագրութեան, կը պատկանէր, ընթերցողին թիւրիմացութիւն պիտի պատճառէր թէ Տեսիլքին եւ թէ Մեկնութեան մէջ տողերս. «Այն զի ցուցաւ քեզ ի կարգին մասն մի ի գրելոցն կարմրագեղով . . . դաւանեաց զկատարումն մարտիրոսութեանն»։ Նաեւ հոսք. խմբագրին ձեռքը կը նշմարուի։

Ինչպէս առ հասարակ մեկնութիւնս բոնազրօսիկ է, նոյնպէս թոյլ է նախադասութիւնը, թէ հոս, թէ վերագոյն եւ թէ քիչ յետոյ։

51. Մեկնիչը կը գուշակէր թէ «մերձյերեւումն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ թաղաւոր յազգէդ Արշակունեաց եւ նորոգի աթոռ հայրապետութեան իշառաւեղէ Ս. Գրիգորի»։ Հայրապետը Ս. Սահակ է, որ 386ին բարձրացաւ հայրապետական աթոռի վրայ

²³ Անդրադարձութիւն մը Յուսիկի Տեսիլքին «եւ ահա ծնցի ի քոց զաւակացդ այլ զաւակ» պարբերութեան։

ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան։ Այս միջոցին բաժնուած էր Հայաստան։ Արշակունի տունը յանձինս Արշակ-Վաղարշակի դադրած։ Խոկ Խոսրովի իշխանութիւնը չեղոքացուած, ճշգագոյնս անոր սակաւամեայ զահակալութենէն ետքը դահը թափուր մնացած։ Ուստի հոս «պիղծն Անապատի» Շապուհ Գ. կամ Յաղկերտ Ա. է։ Իրօք ալ Յաղկերտի թաղաւրութեան առաջին տարիներուն, իբր 401ին բարձրացաւ արշակունի դահին վրայ Վոամշապուհ, իբր 10ամեայ թափուրութենէ ետքը։ Տեսիլքը չի դիտեր Վոամշապուհի մահուան յաջորդած 10ամեայ զատարկութիւնն զահին եւ Արտաշէսի դահակալութիւնն եւ անոր մահէն ետքը արշակունի հարստութեան ի սպառ բարձումը։ թէպէտ ծանօթ են անոր Սահակի մահը, Յովսէփի կաթողիկոսի նահատակութիւնը, նաեւ Վարդանեանց եւ Վահանեանց նահատակներն եւ խոստովանողները։ Այստեղ կը տեսնենք նոր չօշափելի կէտ մ'ալ, Բ. եւ Գ. խմբագիրներու հետքերը դանազանելու համար։ Բ. խմբագիրը իրեն սահման ընտրած էր մինչեւ Ա. Սահակի աթոռակալութիւնը եւ Վոամշապուհի դահակալութիւնը։ Անիկա ոչ Սահակի մահն եւ ոչ ալ Արշակունի տան կործանումը չօշափած է։

52. Հրեշտակը, որ կը մեկնէր Տեսիլը, մինչեւ այժմ Տեսլեան խօսքերը չէր մերձեցուցած Սահակի անձին։ Շարունակութեան մէջ, ուր Սահակի թոռներն նկատի կ'առնուին, աւելի բացայաց են իր խօսքերը, դո-

բոնք Սահակ բառ առ բառ յանձնած է մազաղաթի .

«Եւ որ երեւեցան ֆեզ բազմութիւնի տղայոց շուրջ կալով ի վերալ արծաթի սկտեղն, զուարթացիր ցնծալից ուրախութեամբ . զի ահա յարգանդէ զաւակիդ, որ տուաւ ֆեզ յԱրարչեն, ելցեն բազում շառաւեղք, արք ընտիրք զօրութեամբ . ընդ որս միաբանեալ եւ այլ բազմութիւնք լաւ արանց՝ յազգէ նախարարացդ Հայոց . որք զօրացեալք սուրբ բանիւն Աստուծոյ եւ զյարուցմունս քագաւորաց եւ զապաննալիս իշխանաց առ ոչինչ համարեսալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բաղանալի երկնաւոր կոչմանն՝ չհայելով ի մեծութիւնս սնոտիս եւ ոչ ի փառս առժամայնս . ընդ որոյ վաճառեալ ոմանց զփառս անեղծին Աստուծոյ, ընդ սնոտի եւ ապականացու կենաց աշխարհիս՝ ուրացողք լինին . վասն զի մօս է առ դուրս վաճառ՝ թուլացելոցն ի կորուստ . եւ հասեալ կայ հուպ օգնութիւն՝ զօրացելոցն ի փրկութիւն : Յորս եւ դու հայեցեալ տեսեր շուրջ զաստուածային սեղանովն պարելով զողայսն, չհայելով քնառ ի սայթաբմունս սնոտի հեթանոսական պաշտամանն . յորոց ոմանք կատարելութեան հասեալք՝ մարտիրոսական պսակին լինին արժանիք . եւ այլք՝ յարանց բազմաց, եւ ոչ միայն յարանց, այլ եւ ի կանանց, որք քէպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգունյն զօրացեալք՝ բազում բարեգործութեամբք կատարին : Որպէս երեւէին ֆեզ լու-

սափայլ նշոյլիք արձակեալիք ի մանկուուն . յորոց ումանց կարմրագոյն փայլմամբ երփին երփին էր գոյննի՝ զկատարելոցն արեամբ գուշակէ զնահատակութիւն . եւ գայլոցն պէս-պէս նառագայթիւն ցուցանիէր զշողումնի՝ որպէս զբազմափայլ գոյնս լուսաւորութեան առաջինի մարդոց . վասն զի քազում եւ անթիւ են նզնութիւննիք եւ վաստակիք արանց արդարոց :

Եւ վասն զի շարժեցաւ սաստիկ դղորդմամբ աթոռնի զոր տեսեր . եւ որ երբեմն տղայիք ֆեզ երեւէին , յանումն կատարելութեան բովանդակեալիք՝ յերկրէ յերկինս քուցեալ համբարձան՝ բովանդակապէս զերկրիս կենցաղս արդարոցն եւ ի յերկինս զլինելոց նոցա զիրեշտականման փոխումնի եցոյց ֆեզ պարզեւաստուն քարեաց : Քանզի իբրեւ զտղայս կացին յաշխարհիս արդարքն անմեղութեամբ , չդարձուցանելով ուրեմք զիայեցուածս մտաց իւրեանց ի զբազմունս նանըութեան , այլ ուշադրեալիք ի հրաւիրումն երկնաւոր կոչմանն ուրախութեան հասին :

Քանզի քազում եւ խիստ դղորդմունիք յայսմիետէ լինելոց են յաշխարհիս , յարուցմունիք քազաւորաց ի վերայ միմեանց , սովոր եւ սասանութիւննիք²⁴ եւ քազում նեղութիւննիք , որք զգալուստ որդւոյն կորստեան նշանակեն .

²⁴ Հմմտ. Մատթ., ԻՒ. , 7. «Լսելոց էք պատերազմունս . . . յարիցէ աղդ յազգի վերաց եւ թագաւորութիւն ի թագաւորութեան . եւ եղիցին սովք եւ որածութիւնք եւ սասանութիւնք ի տեղիս տեղիս» :

որ Եկեալ նստիցի՝ ըստ գրեցելումն՝ ի տեղ-
ւո՞յն սրբութեան, ցուցանելով զի՞նքն աս-
տուած. որ հաշի եւ մաշի ի վերին գօրու-
թենէն. զոր տէր Յիսուս սատակեսցէ հոգւով
բերանոյ իւրոյ^{25»} (35—36) :

53. Այս գուշակութիւնները կը հային
առանց տարակուսի 451—485 տարիներուն,
այն է Կարմիր Վարդանի եւ Վահան Մամի-
կոնեանի մղած կոիւներուն եւ այս առթիւ
նահատակուածներու եւ խոստովանողներու:
Հրեշտակը կարդացած էր Ղ. Փարագեցւոյ Բ.
եւ Գ. դրուագները:

Ինձ կը թուի թէ Հրեշտակը նկատի ու-
նէր նաեւ Եղիշէի Հայոց պատերազմի սլատ-
մութիւնը, հաւանօրէն իւր Սկզբնագրին մէջ,
ուստի եւ գուշակութիւնները մերձեցուած են
նաեւ 572—590 տարիներու դէպքերուն: Կան
հոս Եղիշէն փոխ առնուած մտքեր եւ բա-
ռեր: Այս տեսակէտէ ուշագրաւ են հետեւեալ
տեղիքները. կ'ըսուի. «ահա յարգանդէ զա-
ւակիդ . . . Ելցեն բազում շառաւեղք, արք ըն-
տիրք զօրութեամբ — ընդ որս միաբանեալ
եւ այլ բազմութիւնք լաւ արանց յազդէ նա-
խարարացդ Հայոց²⁶ — որք . . . զյարուց-

²⁵ Հմմտ. Բ. Թեսադ., Բ., 3—8. «Եկեսյէ
ապստամբութիւնն եւ յայտնեսցի մարդն անօրէնու-
թեան՝ որդին կորստեան, հակառակորդն հպարտացեալ
ի վերայ ամենայնի . . . մինչեւ նստել նմա ի տաճարին
Աստուծոյ եւ ցուցանել զանձն թէ աստուած իցէ . . . զոր
տէր Յիսուս սատակեսցէ հոգւով բերանոյ իւրոյ»:

²⁶ Հմմտ. Եղիշէ. «Ի սմին հաւանութեան ամե-
նայն բազմութիւնն միաբանեց» (32). «որք են յազ-
դէն նախարարացն Հայոց» (15):

մունս թագաւորաց եւ զսպառնալիս իշխանաց առ ոչինչ համարեալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բաղձալի երկնաւոր կոչմանն . . . : Վասն զի մօտ է առ զուրս վաճառ՝ թուլացելոցն ի կորուստ եւ հասեալ կայ հուպ օկնութիւն՝ զօրացելոցն ի փրկութիւն» :

Սահակի զստեր արդանդէն ոլիտի ելլն «բազում շառաւեղք», այն է Մամիկոնեան տնէն : Այս «բազում շառաւեղք» Սահակայ թռուունք չեն միայն, այլ եւ թռուունք թռոանց անոնք «զյարուցմունս թագաւորաց եւ զսպառնալիս իշխանաց» առ ոչինչ ոլիտի համարին : Այս թաղաւորներէն մին է «որդին կորստեան», որ ոլիտի ցուցնէ ինքղինքը «աստուած» : Եւ սակայն ոլիտի «հաշի եւ մաշի ի վերին զօրութենէն» : Այս կորստեան որդին, ըստ Եղիշէի, Խոսրով Ա. Անուշըռուանն է, որ ինքնինքը անմահ կը ներկայացնէր եւ «աստուած» կ'անուանէր : Ինքն է Արևելից իշխանը, որուն սպառնալիքները եւ «յարձակումները» արհամարհեցին վարդան Քաջ եւ իւրայինք : «Յարուցմունք թաղաւորաց ի վերայ միմեանց» կը յիշեցնեն 572—590 տարիներու յոյն-ողարսկական 20ամեայ ոլտերազմներն եւ 590ի Խոսրով Բ.ի եւ Վահրամ Միհրեւանդակի ճակատամարտները :

572ի Հայոց աղստամբութենէն ետքն էր, որ Հայ նախարարներն եւ տիկնացք վախան Կ.Պոլիս եւ Հոն մնացին աւելի քան 20 տարի : Այս ոլտերազմներու ընթացքին էր, որ «ոմանք . . . մարտիբոսական ոլստեկին լինին

արժանիք։ Եւ այլք յարանց բազմաց . . . Եւ ի կանանց բազում բարեղործութեամբք կատարին» :

Այս ըմբռնմամբ Երեք եւ կէս ժամանակամիջոցները կրնանք ընդլայնելով հաշուել Դանիէլի «Երեք եւթները որդ եւ կէս մի եւթներորդի» թուերով այսպէս. $70 \times 3 + 35 = 245$ եւ ելակէտ առնելով 348 կը ստանանք 593, Երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ խաղաղութիւն կնքուեցաւ եւ Խոսրով Բ. թողութեան հրովարտակ տուաւ :

54. Այս հատուածի հետ սերտիւ կապուած է հետեւեալ տեղիքը, որ ըստ իմաստին համազօր է «այլ կարգն եւ միւս Եւս կէս կարգին» Երեւութիւն հետ, որ դուչակութեանց ժամանակը կ'ակնարկուի.

Զիթենին բարձր ունէր 4 սստեր, որոնք ի խոնարհ կողմն երկրի ձգտէին, անոնցմէ Երեքը միաչփ էին եւ չորրորդը «կիսաչփ ըստ հասարակութեան Երիցն» : Առ այս Երեւոյթ հետեւեալ մեկնութիւնը կը տրուի. «Լուր եւ ասացից քեզ, զոր ինչ սահմանեացն Բարձրեալն. յայսմհետէ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս՝ Երեք տասներեակք ամաց եւ կէս տասներեկի համառօռեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի, մինչեւ յերեւումն պղծոյն անտուղատի, զոր Դանիէլ մարդարէի ասացեալ է սուրբ Հոգւոյն. Եւ լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք Երեք հարիւր յիսուն՝ ըստ միաղղոյդ պաղոց Երից սստոցն եւ կիսոյն» (33) : Դանիէլի Տեսլեան խօսքերը, որ հոս ի

վելոյութիւն կը կոչուին, են. «Եւ ահա այսն
Գարբիէլ . . . մերձեցաւ առ իս իբրեւ ի ժամ
Երեկորին պատարաղին եւ խելամուտ արար
զիս եւ խօսեցաւ ընդ իս եւ ասէ. Դանիէլ . . .
ած զմտաւ զբանդ եւ ի միտ առ զաևսիլդ.
Եւթանասուն եւթներորդք համառօտեցան ի
վերայ ժողովրդեան քոյ. Եւ ի վերայ քաղա-
քին սրբոյ . . . Եւթներորդ մի եւ կէս եւթնե-
րորդի բարձցին զոհք եւ նուէրք. Եւ ի վերայ
տաճարին պղծութիւն տւերածոյն կացցէ. Եւ
մինչեւ ի վախճան ժամանակի կատարած
տացի ի վերայ տւերածին» (Դան. թ. 21—
27) :

«Եւթներորդ մի եւ կէս Եւթներորդի»,
հոս «երեք տասներեակք ամաց եւ կէս տաս-
ներեկի» վերածուած է : Իւրաքանչիւր տաս-
ներեակ կը բովանդակէ 100ամեայ շրջան կամ
դար մը, բոս այսմ $3 \times 100 + 50 = 350$:
Այս 350 տարիները թէ ո՞ր կէտէն կը սկսին,
յոյտնի չէ, բոյց կը հասնին «մինչեւ յերե-
սումն ողջոյն անապատի» : Դանիէլ «զՊիղծն
Անապատի» չէ անուանած երբեք :

Մեկնիչը «մինչեւ յերեւումն ողջոյն ա-
նապատի» բառ առ բառ կրկնած է նաեւ յե-
տոյ. «զի մերձ յերեւումն ողջոյն անապատի» .
այլուր այդ «ոլիղծն անապատի» անուանուած
է «զոռողացեալ թշնամի», նաեւ «անօրէն իշ-
խան» : Յետնոց քով «ոլիղծ անապատի» յուր-
ջորջմամբ իմացուած է Մահմետ : Դանիէլի
յիշեալ տեղիքը Աերիոս մերձեցուցած է Արա-
բացւոց երեւման : Ինչպէս վերագոյն տեսանք

Բ. ՄԵԼԻՆԻՉԻ համաձայն «պիղծն անապատի» Շապուհ Գ. (383—388) է, որ հայ ժամանակագիրներէն նոյնացուած է Շապուհ Բ.ի Երկայնակեացի հետ։ Գ. ՄԵԼԻՆԻՉԸ «անօրէն իշխանով» կ'իմանոյ Վոտմել. Գոռ (420—438), որուն օրով տեղի ունեցաւ Սահակի դահազրկութիւնը։

Նկատմամբ $3\frac{1}{2}$ ի, որ Երկիցս Երեւան կուղայ, այսպիսի թուարանական լուծում կը տրուի. «Երեք տասներեակք ամաց եւ կէս տասներեկի համառօտեսցի . . . մինչեւ յերեւումն պղծոյն անապատի . . . եւ լինին սոքայայնապէս թուով ամք ՅՌ»։ Ուստի իւրաքանչիւր տասներեակ հասկցուած է 100, եւ մեկնուած ընդհանուր զումարը $100 \times 3 + 50 = 350$. մինչ ըստ սովորական իմաստին պիտի ստանայինք $10 \times 3 + 5 = 35$ ։ Այս 35ը կամ 350 կը լեցնէ «յայսմհետէ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս» ժամանակամիջոցը։ Դժբախտաբար չէ ըսուած թէ որն է «յայսմհետէ»ի սկզբնաւորունիւնը կամ Ելակէտը, որպէս զի գտնէինք աշխարհի վախճանին ուղիղ թուականը, Երբ պիտի երեւոյ Պիղծն Անապատի։

Ծնդունելով Պիղծն Անապատի Շապուհ Գ. Եւ վախճան աշխարհիս 385/86 տարին, Երբ կ'իյնայ Հայաստանի բաժանումը, Եւ հանելով այս տարիէն 35ը, կը ստանանք 350, Երբ տեղի կ'ունենայ Դանիէլի մահը (ըստ ընկալեալ ժամանակագրութեան)։ Այս ժամանակամիջոցը հետաքրքրական է նաև անով, որ ձշդիւ 386ին, «մերձ յերեւումն Պղծոյն Անա-

պատի» կ'ընտրուի Գրիգորի Տնէն Ս. Ներսիսի
որդին Ս. Սահակ, որ Տեսիլքին դիտած դիմա-
ւոր նպատակակէտն է : Այս մեկնութիւնը
ամենայն ձշութեամբ կը պատշաճի Բ. խմբա-
դրութեան . որ Սահակի ընտրութիւնը գու-
շակել կը դիտէր :

Բայց կարելի է «Երեք տասներեակք ա-
մաց եւ կէս տասներեկի» առնել իբր գուշա-
կական անորոշ միութիւն մը , զոր օրինակ
 $30 \times 3 + 15$, որով կը ստանանք 105 : Բն-
դունելով 350ը ելակէտ կը հասնինք 455ի , որ
թուականն է Ս. Յովսէփի եւ Ղեւոնդեանց
քահանայից , նաեւ յընդհանուրն Վարդանանց
պատերազմի : Կրկին մեկնութեամբ ալ Մեկ-
նիչին տուած 350 թիւը կ'ընծայէ զարմա-
նալի զուգաղիպութեամբ մեր ընտրած ելա-
կէտը , փրկչական թուականի 350 տարին :

Եթէ ուղենք մնալ 350 տարիներու վրայ
անխախտ , ելակէտ առնելով դարձեալ 350
տարին , կը ստանանք ձշիւ 700 թուականը :
Հետաքրքրական է այս թուականն ալ : Ինչու
վերագոյն նկատեցինք , Սահակի Տեսիլքը ա-
ռաջին անգամ այս թուականէն ետքը երեւան
կ'ելլէ : Մօտաւորապէս ա՛յս տարւոյն գրուած
է Diegesis գրուածքը : Բստ այսմ Տեսիլքի
Գ. Մեկնիչը ուղած է այս թուականով մատ-
նանշել մեղի Սահակ Գ. Լոթողիկոսի (677—
703) գահակալութիւնն կամ մահը , եւ աւելի
ձիշտ Մեկնութիւնս խմբագրելու տարին :
Այս դարուս «պիղծն անապատի» Մահմէտն
էր , ընդհանուր ըմբռնմամբ . իսկ մասնական

առմամբ Մահմէտ զօրավարն էր, որ կու դար «Անապատէն», Արարիսյէն, վախճան տալու Հայաստանի, քանդել կործանելու, որուն ընդառաջ կը դիմէր Մահակ Զորափորեցի եւ կը վաճանէր, ըստ աւանդութեան, ի Խարան, աղերսագիրը ձեռքին :

55. Գ. խմբագիրը իւր Մեկնութիւնը գրած ժամանակ աչքի առաջ ունեցած է Ղ. Փարպեցւոյ Բ. եւ Գ. Դրուազները, այժմեան ձեւին մէջ : Կը դնեմ համեմատութեան հետեւեալ տեղիքները .

ՏԵՍԻԼ Գ.

Ղ. Փարպ.

1. Որ երբեմն տղայք իսկ զմնացեալ դեռ եւս քեզ երեւէին՝ յաճումն կա- ի տղայութեան հասակի տարելութեան բովանդա- զորդիս նահատակացն ընդ կեալք յերկը յերկինս որրոյն Վարդանայ . . . կա- թուուցեալ համբարձան. նայք . . . զօդտարեր չքե- բովանդակապէս զերկըիս զարար հրահանդս ման- կենցաղս արդարոցն եւ ի կանցն հոգացեալ լնուին յերկինս զլինելոց նոցա (110, 34—35. հմմտ. եւ զհրեշտականման փոփո- 111, 4—5, 112, 23—39) : խումն եցոյց քեզ . . . (36, 6—8) :

2. Իրբեւ զտղայս կացին Որում անհնարին էր յաշխարհիս արդարքն ան- յաղթել կանանց՝ շատիսո- մեղութեամբ չդարձուցա- սութեան եւ ստէպլ ստէպլ նելով ուրեք զհայեցուածս ընդ քողով այսր անդր մտաց իւրեանց՝ ի զրադ- հայեցողութեան, զաչս յա- մունս նանրութեան, այլ ծելոյ լլլլ ի ստէպլ. եւ ուշադրեալք ի հրաւիրումն ցածուցին զլեզուս իւր- երկնաւոր կոչմանն ուրա- եանց յաւելորդ խօսից խութեան հայէին (36, (110, 5—7) :

9—12) :

Հետաքրքրական է մանաւանդ հետեւեալ համեմատութիւնը, ուր կը թուի ինձ, թէ երկու եղբներն ալ մէկ ձեռքէ են, եւ այն ա'յն խմբագրէն, որ կցկցողն է Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դրուագին, Տեսիլքին (Գ. Խմբագրութեամբ) եւ յանուն Յովհ. Մանդակունւոյ հրապարակախօսութեան:

Տեսիլք.

Ղ. Փարպեցի.

«Եւ յայնժամ կատարեալ վարուք առաքինութեամբ թոիցեն արդարքն ի յաւիտենից յարկոն եւ այնպէս յամենայն ժամ ընդ Տեսոն լինիցին։ Եւ ապա յալտնապէս կատարի առ նոսա քանի Տեսոն, որ ասէ, թէ Ուր եսն եմ անդ եւ պաշտօնեայն իմ եղիցի։ Եւ դու կնքեազտեսիլդ, որ ցուցաւ քեզ յայտնութիւն ի բարձանցքանդի ոչ վրիուսցի այտի բան մի՛ մինչեւ կատարեացի ամենայն» (Էջ 36)։

«Արդ եղիցի ձեզ ընդ այդպիսի զարդու եւ զերկենից փափազելի զղենուլ զզարդն, եւ ընդ այսպիսի ուրախարար պոտելի, որ թուով աւուրս պայծառացողս իւր՝ զլուստեսիլ եւ զերկենուր պոտել պոտեկն, զանապականն եւ զմշտնջենուոր ընդունել յաջոյ Փրկչին մերոյ Եւ Տեսոն Յիսուսի Քրիստոսի, լսել զփառաւորեալ եւ զերանելի քարբան, թէ Եկայֆ օրինեալ Հօր իմոյ, ժառանգեցէլ զպատրաստեալ ձեզ արգայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի» (Էջ 182)։

Տեսիլքը կը մեկնէ Հրեշտակը. Եւ բառ առ բառ կը կատարուի «առանց բան մը վրիուլելու»։ Երկու հատուածներու մէկ ձեռքէ բղիւած ըլլալը տարակուսի տակ չ'իյնար։

56. Բաց ի Ղ. Փարպեցիէ, խմբագիրը կարդացած է նաեւ Եղիշէի Պատմութիւնը

Հայոց պատերազմին : **Համեմատութեան
Եղբներն են .**

Տեսիլ (Դ. Փարպ. 35).

Եղիշէ, 76:

Ելցեն... արք ընտիրք զօրութեամբ. ընդ որս միաբանեալ եւ այլ բազմութիւնք լաւ արանց յազդէ նախարարացդ Հայոց. որք զօրացեալք սուրբ բանիւն Աստուծոյ եւ զյարուցմունս թաղաւորաց եւ զսպառնալիս իշխանաց արհամարեալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բազմալի երկնաւոր կոչմանն, չհայելով ի մեծութիւնս սևոտիս եւ ոչ ի փառսառժամայնս.

Նշոյլք արձակեալք ի մանկուոյն :

Թուլացելոցն ի կորուստ :

Մեծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր... Մարդիկ, որ սիրով Աստուծոյ իրրեւ դինու վառեալք էին, ոչինչ խնայեցին... ի մահանձանց կամ յափշտակութիւն ընչից... առնչինչ համարեցան դայսամենայն անցս չարչարանցն, այլ միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ... եւ <քան> զամենայն երեւելի մեծութիւնս (տպ. -թեանս) զնա բաւական համարեցան՝ ընտրեալք ի միտս իւրեանց : Յորս աղիքն թուլացեալ նշոյլք սուրբ լուսոյն Քրիստոսի (8) : Իրրեւ նշոյլք ճառագայթից արեգական հատանէին (91) :

Որոց ողիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն (13) .

ոչինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն (158) :

Մարտիրոսական սլսակին լինին արժանիք. հասեալ կայ հուստ օղնութիւն

ընդ նոսին նոցունց սլսակացն արժանի լինիջիք (122) :

յոր հուսդն չհրամայեաց երթալ (28) : Ամենեւին

Հուող ոչ ոք իշխէ Երթաւ
առ նոստ (143) :

Ե հրամիրումն Երկնաւոր արժանի արարեր զմեղ
կոչմանն ուրախութեանն կոչմանդ Երկնաւորի (96) :
Հոյէին .

Որ հաշի եւ մաշի ի վե- սկսաւ հաշել եւ մաշել եւ
րին զօրութենէն . հառաչելով յոզւոց հա-
նել (իսորով=Յաղկերտ) (15) :

**Եղիշէի Պատմութիւնը զրուած է Զ. դա-
րու վերջին քառորդին . ուստի Տեսիլքիս
խմբագիրը օպտուած է անկէ առ կանուխ
է . դարու մէջ :**

**57. Գ. Խմբագրութեան ժամանակը որո-
շելու համար կը թուի ինձ թէ կոռւան կ'ըն-
ձեռէ մեղի Տեսիլքի Յառաջաբանին հետե-
ւալ տեղիքը .**

«Եի ես ի մեծի հինգշաբաթոցն ի զատկի
աղուհացիցն ի հսկման , հաղորդեալ ի ժամ
երեկոյին պաշտաման՝ սրբոյ եւ մեղսաբաւիչ
խորհրդոյ Կենարարին , Բաշակեալ այլ քնաւ
աւելի ինչ ոչ՝ բայց հաց եւ ջուր եւ աղ , ըստ
կանոնելոյ մեծի եւ սուրբ ժողովոյն Երեֆհա-
րիւր ութ եւ տասանցն , որք ի Նիկիացւոց
ժաղաբին այսպէս կանոնագրեալ հաստատե-
ցին , զորոց կանոնադրութիւն կնիքեալ սուրբ
Հոգին սահմանեաց» (28) :

**Նիկիոյ ժողովը այսպիսի կանոն չէ սահ-
մանած : Յառաջաբանիս հեղինակը աչքի ա-
ռաջ ունեցած է Գանգրայի ժողովոյն կանո-
նաց իԱ. , որ կը հրամայէ . «Եթէ ոք զՔա-
ռասներորդսն պահեսցէ սուրբ եւ զատկի**

<Հինդ> շարաթի օրն քան զհաղորդել օրի-
նացն եւ բաժակին սրբելոյ, եթէ այլ ինչ ա-
ւելի համարձակիցի ուտել, զպահոն զոր պա-
հաց՝ ընդունայն. Եւ ի մեծ ժողովոյն նյու-
վեալ» (ԶԵՌ. Վիեննայի, թ. 810, 50թ) : Եւ
Լաւողիկիայի ժողովոյն կանոնաց իկ. որ կը
սահմանէ. «Զէ արժան ի Քառասներորդոն
յաւագ շարաթուն հինդշարթի օր բերան լու-
ծանել, զի մի ամենայն ոլահք Քառասներոր-
դացն անարդեսցին, ոյլ արժան է զամենոցն
քառասներորդոն ոլահել Եւ լոկ հաշտուջ հա-
ցիւ մխիթարել զանձինս» (թ. 810, 59թ) :

Գանդրայի եւ Լաւողիկիայի կանոններու-
վերագրումը Նիկիոյ ժողովոյն արդիւնքն է
հաւանօրէն այն հանդամանքին, որ հին կա-
նոնագրոց սկիզբը դետեղուած եղած է Նի-
կիոյ ժողովոյն կանոնները, որմէ առեալ յա-
ջորդ ժողովներու կանոններն ալ Նիկիականք
կոչուած են. այսպէս ունինք «Բ. Նիկիա-
կանք» կոչուած կանոնախումբը, ուր հա-
մառօտուած խմբագրութեամբ համագրուած
են բոլոր ժողովներու կանոնները: Այս տեղ
Լաւողիկիայի իկ. կանոնը ներկայացուած է
այսպէս. «Ոչ է ոլարտ զքառասնորդս մեծի
հինդշարթին լուծանել, ոյլ չորակեր լինել»
(կան. ՃԵՌ., թ. 810, թղ. 141թ) :

Ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ Յառաջա-
բանին հեղինակը ձեռքի տակ ունեցած է հին
կանոնագիրքը, որ կար հրապարակի վրայ
Յովհ. Օձնեցւոյ հաւաքածոյքին յառաջ:
Վերջնոյս հաւաքածոյքին մէջ շատ կանոններ

կրած են փոփոխութիւն, ի թիւս որոնց նաեւ յիշեալ կրկին կանոնները։ բարեբախտաբար ունինք զանոնք հին հեղինակներու քով, առելի անաղարտ ձեւի մէջ։

Վրթանէս Քերպող իւր Պատճառք չորից ժողովոց գրուածքին մէջ (Գիրք թղթոց, էջ 124—125) այսպէս կը դրէ։ «Ահիւ եւ որութեամբ եւ որբութեամբ տանել ի գլուխ զուրբ քառասներորդացն ոլահ։ Եւ ոչ վայրապար յաւուրս ոլահոցն քարողել աւետարան եւ մատուցանել ոլատարագ հրամայեցին, թէեւ յիշատակ ուրուք զիպեսցի, բայց ի շաբաթու եւ ի կիւրակէի։ Եւ սահմանեցին այսպէս։ Եթէ ո՛ք կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմանով քրիստոնեայ անուն ի վերայ եւ զբանասնարեայ պահսն ի գլուխ ոչ տանիցի, նկովեալ լիցի։ Եւ եթէ յաւագ շաբաթուն ի հինգշաբաթին աւր <յառաջ> բան զհաղորդել սուրբ խորհրդեան՝ բերան ո՛ք լուծցէ, նկովեալ լիցի եւ ամենայն պահք բանասնորդացն ընդունայն լիցին»։

58. Կարեւոր է մեղի համար Գանգրայի իԱ. Կանոնը, որուն յառաջ «քան զհաղորդել սուրբ խորհրդեան» (կամ «օրինացն եւ բաժակին») պարբերութեան միտքը չարափոխուած է Յառաջաբանին հեղինակէն «հագորդել ի ժամ երեկոյին ոլաշտաման որբոյ եւ մեղսաքաւիչ խորհրդոյ կենարարին», այսինքն երեկոյեան հսկման ոլաշտաման եւ ոչ առաւտեան պատարագին։ Այս ուղղ կ'երե-

ւայ թէ հեղինակը կը հետեւի տեսութեան մը ,
որ պաշտպանուած է Բ. դարու սկիզբը :

Խոսրով վարդապետ , Բ. դարու առաջին
քառորդին , այսպէս կը գրէ այս խնդրոյն
շուրջը ²⁷ . «Երանելի առաքեալքն իրբեւ զին-
քեանս համարէին զորս զկնի իւրեանց . չկաս-
կածէին թէ այնչափ խնդիր եւ հակառակու-
թիւն լինի քրիստոնէից վասն պահոց լուծ-
ման եւ մահաւանդ վասն մեծի շարաթուն ,
որոյ աւուրքն խորհրդական իւրաքանչիւր
զատիկ առանց զենման , զի «Զատիկ մեր զե-
նաւ Քրիստոս» (Ա. Կոր . Ե . 7) : Իսկ յորմէ
փոքր ինչ կասկածէին վասն հին զատկին եւ
նորոյ ուխտիս՝ զի հինգշաբաթին աւր արգելին
զժողովրդականսն ի հաղորդելոյ , զի մի ի
պատճառս հաղորդութեան եւ զատկին ա-
նուան ի լուծումն մտաքերիցին պահոցն .
յաղակս այսր պատճառի ի մեծի ուրբաթուն
յորում պատարազեցաւ գառնն Աստուծոյ ,
«որ Երարձ զմեղս աշխարհի» (Յովհ . Ա .
29) , ոչ մատուցանի պատարագ մինչեւ
ցկիւրակէին գիշեր . զի թէ վասն շարաթու-
եւ կիւրակէի այնչափ վիճարանեն , եւ վասն
գալստեանն յԵրուսաղէմ , ո՛րչափ առաւել
հակառակէին վասն մեծի աւուր չարչարա-
նաց փրկչին , զի զմեղ ոչ իշով այլ խաչիւն
վրկեաց : Այլ վասն պահոցն ոչ մատչի պա-
տարագ մինչեւ ի յարութիւնն , յորում լու-

²⁷ Բան վարդապետութեան յաղակս Քառասնոր-
դացն , ասացեալ տեառն Խոսրովայ . Հանդ . Ամս . ,
1904 , էջ 315 :

Ճանի մեղք և անէծք և մահ, և հաղորդին համաւրէն հաւատացեալք կենդանարար եւ մեղսաբաւիչ խորհրդոյն, որք արժանաւորք գտանին, և առա նաշակենի ի լուծական կերակուրսն» :

Յառաջարանին և Խոսրովի տողերուն ներքին աղերսը աչքի կը զարնէ . Յառաջար . ակնարկելով Նիկիոյ ժողովոյն հայրերը կը զրէ . «Զորոց կանոնադրութիւն կնքեալ սուրբ Հոգին սահմանեաց» : Խոսրով յառաջ բերելով Գանգրայի ժողովին ի . Կանոնը կը զրէ . «զոր Հոգին սուրբ սահմանեաց զսա» : Յառաջար . կ'ըսէ . «Ճաշակեալ այլ բնաւ աւելի ինչ ոչ բայց հաց եւ ջուր եւ աղ» = Խոսր . «Քառասուն աւուրց անընդհատ պահք, որպէս կայ ի կանոնս նոցա, անլուծանելի և անմերձ յամենայն կերակուրս՝ բաց յաղ եւ ի հաց» (313) : Խոսրով աչքի առաջ ունի հոս Սոկրատի Եկեղ . Պատմութիւնը . «Թէոդոս զպահս քարողեալո յեկեղեցւոյ պնդութեամբ յարդարէր . մանաւանդ զքառասներորդս սըրբոյ զատկին և զուրբաթ և զչորեքշարաթ անլուծանելի, զոր հացիւ և աղիւ և ջրով ընդ Երեկոյս զպէտս վճարէր» (Էջ 619) : Յառաջար . «հաղորդեալ . . . սրբոյ եւ մեղսաբաւիչ խորհրդոյ կենարարին 28, նաշակեալ . . . հաց և ջուր և աղ» = Խոսր . «հաղորդին համօրէն հաւատացեալք կենդանա-

²⁸ Ղ. Փարողեցի պիտի արտայայտուէր . «Հազորդեալ . . . ի պատուական խորհրդոյն մարմնոյ և արեան» (Էջ 71) :

բար եւ մեղսաբաւիչ խորհրդոյն... Եւ ապս
նաշակեն ի լուծական կերակուրսն»:

Այս տեղիքները կը թելադրեն ընդունիլ
թէ Յառաջաբանին հեղինակը թէ չէ Խոսրով
գոնէ անոր ճառին աղղեցութեան տակ կը
զտնուի: Յամենայն դէպս Խոսրով ծանօթ չէ
Տեսիլքիս. այլազգ երբ խիստ պահք պահող-
ներու՝ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Բարսղի ա-
նունները կը յիշէր, պիտի յիշէր անոնց
թուին մէջ նաեւ զՄահակ:

Սահակայ Տեսիլքին աղերսը Խոսրով
վարդապետի հետ ուշագրաւ է այնու, որ ի
չարս հայ պատմագիրներու կը յիշուի «Խոս-
րով եւս թարգմանիչ, որ է պատմութիւն
որբոյն Սահակայ հայրապետին»²⁹:

Ինձ կը թուի թէ Խոսրով թարգմանիչս
նոյն է Խոսրով վարդապետի կամ «Քահա-
նայի» հետ, որ եւ կոչուած է Խոսրովիկ
թարգմանիչ, եւ ծաղկած ի. դարու առաջին
քառորդին, եւ իրեն վերագրուած «Պատ-
մութիւն որբոյն Սահակայ հայրապետին» ոչ
այլ ինչ է, բայց եթէ Դ. Փարագեցւոյ վերա-
գրուած Ա. Դրուագը: Այս մասին պիտի
խօսիմ ընդարձակ այլուր:

²⁹ Էջմ., թ. 2271, թղ. 218ա, յամէ 1724. նոյնը
հրտ. Աղղաբար, Մաղրաս, 1795, էջ 188 = Գալէմ-
քեարեան, Պատմ. հայ լրագրութեան, էջ 206: Խոս-
րով պատմիչս կը յիշէ նաեւ կիրակոս Գանձակեցի,
էջ 3, 16: Խոսրովի՝ դորձն է այն, որ կը յիշուի Սո-
վուերք Հայկականք, թ., 37 իրը «Կատարեալ պատմու-
թիւն Սահակայ եւ Մեսրոպալ» (Հմմտ. առ այս Նո-
րայք Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետ, էջ 10, ծան.:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱԽԵԼԼԻՔ

- 2, 1 կարդա՛յաւակնութեամբ :
- 2, 29 կարդա՛յաւէ Սահակ,
- 13, 19 8ր. Յովհաննէս Մայրագոմեցի, իրը
650ին, առաջինն է, որ կը յիշէ Տեսիլս
յանուն Սահակայ, երբ կը գրէ իր «Վեր-
լուծութիւն կաթողիկէ Եկեղեցւոյ» խո-
րագրուած գրուածքին մէջ (Շողակաթ,
Վաղարշապատ 1914, էջ 133). «իսկ սուրբ
սեղանն զարբոյ Երրորդութեանն ծանու-
ցանէ մեզ զմիասնականութիւնն, որպէս
սուրբն Սահակ ուսուցանէ Տեսլեամբն :իսկ ծածկեալն սղեստուք արժանաւո-
րաւք, այս ծածկեալ խորհուրդ ըստ
ինքեան արժանի սուրբ Երրորդութեանն,
որ եւ այս ցուցաւ ի Տեսլեանն սրբոյն
Սահակայ : Իսկ պոսկո՝ այս անզուգա-
կան պատիւ սուրբ Երրորդութեանն : Իսկ
նուիրանոցք արծաթիք սրբոյ սեղանոյն՝
այս բանք Տեսոն, լնտրեալ եւ փորձեալ
որպէս զարծաք, որպէս կանխաւ մարգա-
րէն եւ յետոյ սուրբն Սահակ ցուցանէ» :
- Յովհ. Մայրագոմեցի մեկնող հրեշտակի
մասին որ եւ է խօսք չ'ըներ. Տեսիլն եւ
անոր Մեկնութիւնը կը վերագրէ Սահա-
կայ . ասկէ կը տեսնուի թէ Տեսլեան
Ա. իմբագրութիւնն ունեցած է անիկա-
աչքի առաջ : Բնդզծուած բառերը Տեսիլ-
քէն եւ անոր Մեկնութենէն առնուած են :
- 14, 1. Իրը 745ին գրուած է Վահան Գողթ-
նեցւոյ վկայաբանութիւնը . գրիչն Արտա-
ւազդ առաջնորդ Երաշխաւոր վանքին
յԱրծիկէ ունի հոս ակնարկութիւն մը .

«Որպէս յայնժամ, նոյնողէս եւ այժմ մեղ՝ ճանապարհքն Ախովնի սղան. զի ապականեալ բարձա՛ւ լոյս պայծառապարզութեան սուրբ սպասուց եւ զարդուց եկեղեցեաց . . . : Վասն զի մըրբիկ տառախառնի տիրաբեր չնչեալ օդովն հարաւոյ բարձ զառապաստն վափիկութեան. բարձեալ զպատուականութիւն եւ զորբութիւն լուսաղարդափայլ ծածկութեան, որ փախանակ գրախտին չնորհեցաւ մեղ ի կենաց փայտէ Քրիստոսի. եւ յայտնեցաւ թխութիւն քանիձրութեան կտաւոյն. խաւարազգած թանձրութիւն անհնարին սեւութեանս, գո՛յն, որ ունելոց էր զամենայն աշխարհս Հայաստան Երկրիս. որպէս յառաջագոյն Երեւեալ ի Տեսլեան Երանելի եւ մարզարէաշնորհ առն Աստուծոյ սրբոյն Սահակոյ, յաւէտ ինամող հովուին բանաւոր հօտի եւ վերադիտողի աշխարհիս Հայոց» (Սովերք, ԺԳ. [Վենետ. 1854], Էջ 13) :

«Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մոփսիսի եւ Դաւթի Հարցմունք ընդ Երկարնակս» գրուածին մէջ. «Յաւուրս յայսմիկ բարձեալ էին սուրբ հարքն յոշիարհէս եւ սակաւ ինչ աւուրս յառաջ սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ հրաժարեալ յաշխարհէս եւ զՏեսիլն ընկալեալ ի հրեշտակէն ի Վաղարշապատ քաղաքի, զնուազել թագաւորութեան եւ հայրապետութեան եւ զդարձեալ նորողել զհայրապետութիւնն եւ զթաղաւորութիւն, զի չեւ էին արհամարեալք» . Հանդ. Ամս. 17 (1903), 153:

Այս գրուածքը Երեւան Ելած կ'Երեւո Ժ. դարու կէսին. ծանօթ է անոր Առ Ասողնիկ :

21, 2 Վարդան Պատմիչ նաեւ այլուր, Գրիգորիս Վկայասիրի, Գրիգոր եւ Ներսէս կաթողիկոսներու նուիրած Ներքողեանի մէջ, կ'անդրադառնայ Տեսիլքիս, երբ կը գրէ. «Որք առ ինքեանս ձգեցին դՏեսիլք սրբոյն Սահակայ եւ զգեցաւ զնափորտն ծալեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, արժանապէս հաղորդելով հացին սրբութեան եւ ողկուղին օրհնութեան, գրեալք զոսկեղէն մատեանն ի մաքրափայլ մազաղաթո սրտից իւրեանց որսպէս եւ զանուանս ի դպրութիւն կենաց, ի բաց պատառելով ի յաղգէս Հայաստանեայց զնախատինս ջնջագիր կարգին եւ ազազուն խորշակահար սատոցն ձիթենեաց» (Երուսաղէմ, թ. 97, թղ. 329ա) :

21, 7 Կ'արժէ յիշել հոս ինչ որ կը պատմէ կիրակոս Գանձակեցի (էջ 185), Դաւիթ Գառնեցի բանդագուշողի մասին, «զի այսպէս ասէր նա յառաջ ժողովրդեան, թէ յԱրշակունեաց աղգէն եմ ես, Եւ պարտ է որդւոց իմոց՝ միոյն լինել թադաւոր եւ միւսոյն կաթուղիկոս. Եւ սրբոյն Սահակայ Տեսլեանն մարթ է ի վերայ նոցա կատարել»: Նոյն բանդագուշանքն արտայայտած է նաեւ Յովհաննէս եպիսկոպոս, ինչպէս կը գրէ Զաքարիա Սարկաւագ Ա. խղ. «Եւ զայս եւս էր ասացեալ զեւն, թէ դու կուսաւորչի ցեղէն ես, այս ինքն Արշակունի, եւ յաղգէն քո պարտ է լինել՝ միոյն կաթողիկոս եւ միոյն թագաւոր. Եւ ապա լինել վերջ աշխարհի»:

22, 4 կարդա՛ միայնակեաց 1442ին

22, 5 կարդա՛ ակնարկելով

29, 10 կարդա՛ կրնայ

32, 25 Հմմտ. Յաւելուած յէջն 37:

37, 1 վարեն Զարմանալի են արդարեւ Ն. Աղոնցի այս հասկձէպ, անզգոյշ հաստատումները : Տեսլեան ակնարկութիւնները՝ «զի լոեսցէ մերձ ընդ մերձ թագաւորութիւն յաղգէդ Արշակունեաց» եւ «մերձ յերեւումն ողջոյն անապատի դարձեալ յառնէ թագաւոր յաղգէդ Արշակունեաց», գուշակութիւններ են Ե. դարու առաջին 30ամեակին հայող . որոնք կատարուեցան 409ին եւ 420ին մահուամբ Վասմշապուհի եւ գահակալութեամբ Արտաշէսի : Տասնամեայ դատարկութիւնը գահին անյիշատակ միացած է Ղաղար Փարսկեցւոյ Ա. Դրուագին մէջ . այս պատճառաւ ալ յետաղայ սերունդի մէջ յեղյեղած է յոյսը, թէ պիտի ծագի օր մը, երբ Արշակունի գահը պիտի վերականգնի : Թերեւս այս յուսով օրորած ըլլայ նաեւ այն Մոնղոնը, որ 772ին «տեսիլս սուտո» կը համբաւէր եւ ժողովուրդը յապստամբութիւն կը գրգռէր արտարական դրօչին դէմ : Այժմ, Վասիլ կայսեր գահակալութեան առթիւ, նոյն յոյսերը արծարծած են միւսանգամ հայ մտքերու մէջ, այնու որ Վասիլ մօր կողմէ հայ էր : Մահակի Տեսիլքի խօսքերը «յառնէ թագաւոր յաղգէդ Արշակունեաց» Վահան Եպիսկոպոս մերձեցուց Վասիլ կայսեր, անշուշտ սուտակասպասութեամբ, եւ Փոտ այս պարագան շահագործեց ցոյց տալու համար Վասիլի ծագումը Արշակունի տունէն : Այս մասին բացայատ են Վարդան Պատմիչի տողերը, որոնք յեցած են անշուշտ գրաւոր աւանդութեան մը վրայ . Վարդան կը զրէ . Վահան ունի Եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա (Վասիլ կայսեր), թէ

Արշակունի իցէ . զի մայրն հայ էր . Եւ
կատարիլ թուէր Տեսլեանն Սահակայ
որբոյ՝ նստիլ թագաւոր Արշակունի» (տե՛ս
վերը , էջ 20) : Ուստի հայ մը , Վահան
եպիսկոպոս , Տրաղարակի վրայ դրած է
Տեսլեան խօսքերը . Եւ ոչ թէ Փոտ ինքնին
ի մտաց հնարած է : Կոստանդին Ծիրա-
նածին ի լրոյ գրի առած է ինչ որ խօսակ-
ցութեան առարկայ Եղած է 875ին ար-
քունիքի մէջ :

44, 50—57 Մազաղաթի վրայ գրուած էն
տողեր ոսկեպիր գրով։ Հաղուաղեպէպ է
հնոց քով սպիտակ մազաղաթի վրայ ոս-
կեպիր գրչութիւն։ Հոս սակայն քանի մը
տողի վրայ է խօսքը։ „Goldschrift auf
weißem Pergament scheint seltener, bzw.
jünger; sie ist in Karolingischer Zeit
üblich «ուստի իբր. թ. դարուն» L. Eber-
hard Nestle's Einführung in das Grie-
chische Neue Testament, vierte Auflage
von E. von Dobschütz, Göttingen 1923,
էջ 38։

53, 23 կարդա' զծաղիկն) օփրանոյն» :

59, ծ. 19, տ. 3 կարդա՛ պիտի ծնի Ներսէս :
 Հմմտ. Փաւոտոս Դ. 3 (ի վերջն) «Վասն
 նորա իսկ ասացեալ էր ի Տեսլեանն Աս-
 տուծոյ առ Յուսիկ, Եթէ այր լինելոց է
 ի սորա զաւակէ, որ լիցի լոյս աշխարհի» :
 61, 14 է կարդա՛ Էն :



ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆ

- Ճ. Յասմէր Ա., Հայաստանի Ոստիկաններու ժամանակադրութիւնը 833—887 տարիներու շրջանին: Թրդմ. Հ. Վ. Խնդլիղեան: 1933: էջ 120:
գ. Փր. 3.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Ա. 1932: էջը ԺԲ + 399:
գ. Փր. 4.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Դասական հայերէնն եւ Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը: 1932: էջ 387:
Ֆր. 4.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը. մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1933: էջ 280:
Մէկ պատկերով: Ֆր. 3.—
- Ճ. Տաշեան Հ. Ց., Հայ ազգի տարադրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ: Մասն Ա. 1921: էջ Ժ + 241: Ֆր. 3.—
- Ճ. Տաշեան Հ. Ց., Հաթեր եւ Ուրարտեանք. մատենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1934: էջը Լ + 343: Ֆր. 3.—
- Ճ. Սարուխան Ա., Ա. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne dans la littérature géorgienne. 1936: էջը 62 + 63—106: Ֆր. 1.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոս Հայոց յէջմիածին եւ իւր ժամանակը (1577—1633): Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան: 1935: էջ 450: Ֆր. 4.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Եղիշէ Վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: էջ 400—800: Ֆր. 4.—
- Ճ. Ակինեան Հ. Ն., Միմէռն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն: Նկարագիր ուղեւորութեան ի Լվովէ ի Կ. Պոլիս, ի Հռոմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ յամսն 1608—1619: 1936: Ֆր. 4.—
- Ճ. Էսապալեան Հ. Պ., Տատիանի Համաբարբառը եւ հայերէն աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վիեննա 1937, էջք Լ + 127:
գ. Փր. 1.—
- Ճ. Սարուխան Ա., Բելդիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջք Լ + 253: գ. Փր. 3.—

- ՃԱԴ.** Թորգոմեան Դկտ. Ա., ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՎԻՒԻ ՔԷՕ-
 ՄԻՒՐԱՆ ՍՄԱԾՈՂՈՂ պատմութիւն, Հտ. Գ.
 Վիեննա 1938, էջք ԽԸ + 194: զ. Փր. 3.—
- ՃԱԵ.** Ակիմեան Հ. Ն., Մատենագրական հետազոտու-
 թիւններ. Հտ. Գ. Վիեննա 1938, էջք Ժ + 406:
 զ. Փր. 4.—
- ՃԱԶ.** Սարուխան Ա., Վրաստան Եւ Հայերը, Հտ.
 Ա., Վիեննա 1940, էջք Բ + 291: զ. Փր. 4.—
- ՃԱԷ.** Էսապալեան Հ. Պ., Դիոնիսիոս Բարսալիրի,
 առորերէնէ թարգմ., Վիեննա 1939, էջք 112:
 զ. Փր. 1.—
- ՃԱԸ.** Երեմեան Ա., ԹԻՓԼԻՄԻ Հայոց Պանթէոններում
 Վիեննա 1940, էջք Դ + 112: զ. Փր. 1.—
- ՃԱԹ.** Ռոկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
 վանքերը. Հտ. Ա. Վիեննա 1940, էջք + 384:
 զ. Փր. 5.—
- ՃԾ.** Արեղեան Դկտ. Ա., Դոքքատի Հայ ուսանողու-
 թիւնը, Վիեննա 1942, էջք 44: զ. Փր. 1.—
- ՃԾԱ.** Ռոկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
 վանքերը. Հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջք Ժ + 350:
 զ. Փր. 5.—
- ՃԾԲ.** Ինգլիզեան Դկտ. Հ. Վ., Հայաստան Սուրբ
 Գրքի մէջ, Վիեննա 1947, էջք ԽԸ + 233:
 զ. Փր. 4.—
- ՃԾԳ.** Ռոկեան Դկտ. Հ. Հ., Սարդիկէի ժողովքի
 Հայերէն կանոնները, Վիեննա 1945, էջք Հ +
 132: զ. Փր. 4.—
- ՃԾԴ.** Ռոկեան Դկտ. Հ. Հ., Սերաստիայի վանքերը:
 Ա. մաս. Սերաստիա քաղաքի վանքերը: Վիեննա
 1946, էջք ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ՃԾԵ.** Ռոկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
 վանքերը. Հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջք Ե +
 743—1134: զ. Փր. 5.—
- ՃԾԶ.** Տաշեան Հ. Յ., Հին Հայաստանի արեւմտեան
 ստհմանը՝ Փոքր-Հայք Եւ Կողովենէ (Սերտ-
 իա): Վիեննա 1948, էջք Բ + 492: զ. Փր. 6.—
- ՃԾՒ.** Ակիմեան Հ. Ն., Տեսիլ Ս. Սահակոց. մտա-
 նագրական-պատմական քննութիւն: Վիեննա
 1948, էջք Բ + 93: զ. Փր. 1.—

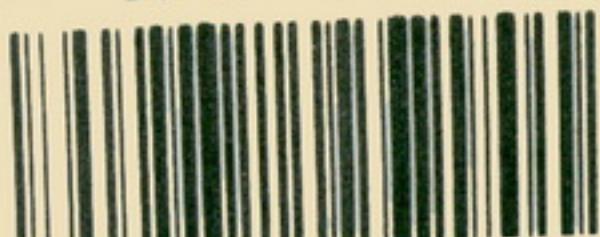
Հասցէ

ՄԻՒԹԵՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒՑՆՈՑ

Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

ՀՀ Ազգային գրադարան



ԱՐԴՅՆL0031456

Գիտե՞ք ու պահպանե՞ք 1. — :
